

GENEZA I POCZĄTKI MIAST W DOBRACH BISKUPÓW POZNAŃSKICH W WIELKOPOLSCE (XIII–XIV WIEK)

Część II

Wprowadzenie

W pierwszej części rozprawy poświęconej genezie i początkom miast biskupów poznańskich w średniowieczu, która ukazała się w 100. tomie „Naszej Przeszłości”, omówione zostały trzy ośrodki miejskie powstałe w XIII stuleciu (Śródka, Pszczew, Słupca). We wstępie pracy zarysowano proces kształtowania się granic diecezji poznańskiej, z uwzględnieniem sytuacji fizjograficznej na omawianym obszarze, jak również powstanie jej uposażenia, począwszy od pierwotnego w X–XI w., aż do końca XIV w.

Na podstawie zebranego materiału archeologicznego oraz dostępnych źródeł pisanych stwierdzono, że badane ośrodki miejskie powstały na bazie znacznie wcześniejszych osad otwartych, zapewne typu targowego – w przypadku Śródki i Pszczewa pod wpływem pobliskich grodów wczesnośredniowiecznych, natomiast w Słupcy, w nawiązaniu do ważnych dróg wielkopolskich i powstałego wcześniej węzła komunikacyjnego.

W części drugiej pracy omówione zostaną zagadnienia genezy i lokacji miast biskupich ukształtowanych w wielkopolskiej części diecezji w okresie nasilonego rozwoju gospodarczego latyfundiów kościoła poznańskiego (XIV w.). Wykażemy, iż powstałe wówczas niewielkie miasteczka o charakterze rolniczym, a mianowicie: Buk, Dolsk, Krobia i Ślesin, utworzone zostały przez właścicieli w celu

ustanowienia w nich targów i pomnożenia dzięki nim swoich dochodów. W podsumowaniu, umieszczonym na końcu rozprawy, zawarto wyniki analizy przeprowadzonej w obydwu częściach pracy.

1. Buk

Zagadnienia początków miasta oraz funkcji Buku w okresie przedlokacyjnym nie znalazły dotąd jednoznacznego wyjaśnienia w literaturze. Wpłynęło na to głównie ubóstwo źródeł pisanych, zwłaszcza pochodzących z XIII oraz pierwszej połowy XIV w.¹ Dotkliwy jest również brak materiałów archeologicznych z obszaru dzisiejszego Buku i z jego okolicy, gdyż rozległe obszary, rozciągające się na zachód od Poznania, nie cieszyły się dotąd większym zainteresowaniem badaczy². Na domiar złego w poglądach na kwestię początków Buku panuje niemały zamęt, biorący się z niewłaściwej interpretacji podstawowego dla kwestii powstania miasta dokumentu z 1257 r.³

Buk powstał nad niewielką rzeczką Trupiną, należącą do zlewni środkowej Mogilnicy, w odległości trzydziestu kilometrów na zachód od Poznania⁴. Obszar otaczający omawianą miejscowość należy do Pojezierza Poznańskiego (mezoregion) oraz do wydzielonej przez J. Kondrackiego Równiny Opalenickiej niewielkiego mikroregionu, rozpostartego południkowo na długości około czterdziestu kilometrów od Pojezierza Międzychodzko-Pniewskiego (na północy), aż do Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej (na południu)⁵. Są to tereny równinne,

* Wykaz skrótów na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Por. SHG cz. I, z. 1, s. 138–144, gdzie zestawiono aktualnie dostępne źródła archiwalne do 1580 r.

² Na ten temat pisze ostatnio A. Wędkiewicz, *Na zachód od Poznania*, w: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t.1, red. Z. Kuratowska, Wrocław 1966, s. 69–72.

³ KDW I nr 357. Obszerne streszczenie dokumentu zawiera również "Kronika wielkopolska" (MPH II, s. 580).

⁴ S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1935, s. 40; F. Jasiński, *Województwo Poznańskie. Szkice monograficzne*, Warszawa–Poznań, s. 92.

⁵ J. Kosciński, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2000, s. 139; T. Bartkowiak, *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*, s. 312–313 nazywa ten mikroregion Wyniesieniem Bukowsko–Mosińsko–Śremskim.

bezleśne oraz ubogie w wodę⁶. Ten monotony krajobraz ożywia jedynie pas wzgórz ozowych na wschód od miasta, ciągnących się od Mosiny (południowy wschód) aż do Młynkowa, położonego 12 km na północ od Buku⁷. Występujące jeszcze w połowie XV w. rozległe przestrzenie leśne, już w następnym stuleciu zostały w znacznym stopniu wykarczowane, a karczowiska zasiedlone⁸. Lekkie gleby średniourodajne oraz pokaźne obszary łąk występujących na omawianym obszarze, sprzyjały rozwinięciu się już dość wcześnie osadnictwa rolniczego.

Ślady osadnictwa plemiennego odkryte zostały w promieniu od pięciu do piętnastu kilometrów od Buku, trudno jednak stwierdzić, czy miały one jakiś związek z omawianą miejscowością⁹. Niewielki kompleks osadniczy zlokalizowano na obszarze ograniczonym od wschodu Jeziorem Niepruszewskim, od zachodu doliną rzeki Mogilnicy, od południa bagnami, roztaczającymi się na północ od linii miejscowości: Grodzisk, Strykowo, Drużyn, natomiast od północy stykający się z osadnictwem w rejonie górnego biegu rzeki Samy i Jeziora Bytyńskiego¹⁰. Podstawą tak wyodrębnionego obszaru osadniczego były grody wklęsłe w miejscowościach: Brzoza–Grodziszczko (położone 5,5 km od Buku), Niegolewo (6 km), Sędzinko (6 km), Młynkowo (12 km) i być może Dakowy Mokre (10 km). Ich chronologię

⁶ Przeważa tutaj sieć strumieni i niewielkich rzek, głównie na południe i wschód od miasta. Jedynie Jezioro Niepruszewskie rozciąga się południkowo, w odległości około 7 km na wschód od Buku.

⁷ Por. A. Dylkowa, *Geografia Polski. Krainy geograficzne*, Warszawa 1973, s. 560 oraz ryc. 214.

⁸ K. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932, s. 95; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów biskupstwa poznańskiego poznańskiego XVI do XVIII wieku*, Poznań 1960, s. 34. Jedyną pozostałością po licznych lasach na ziemi bukowskiej jest nazwa miasta, por. S. Rospon, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 43–44; Z. K. Zierhofferowie, *Nazwy miast Wielkopolski*, Poznań 1987, s. 35–36. Zapisy źródłowe wskazują, że nazwa miasta od początku brzmiała Buk, np. 1257 Buk, 1383 Bukk, 1397 Buck, 1517 Bukg, por. SHG cz. I, z.

⁹ Są to przeważnie grodziska, datowane ogólnie na okres plemienny, w oparciu jedynie o badania powierzchniowe (AZP) lub sondażowe, dlatego nie jest możliwe ustalenie, czy były sobie współczesne i czy rzeczywiście istniało w tym rejonie zagęszczenie grodów, jak wskazują na to mapy osadnictwa plemiennego.

¹⁰ Kompleks ten pomija w swoim omówieniu osadnictwa plemiennego w dorzeczu Mogilnicy, A. Wędkiewicz, *Na zachód*, s. 70 n.

określono na VIII/IX–poł. X wieku (fazy B–C)¹¹. Czym było to skupisko osadnicze i jaką pełniło rolę w czasach przedpaństwowych, wyjaśnić mogą szczegółowe badania archeologiczne na całym obszarze Pojezierza Poznańskiego. Wykluczyć jednak należy istnienie w tej części Wielkopolski jakiegos większego związku terytorialnego (małe plemię poznańskie), obejmującego swym oddziaływaniem małe wspólnoty osadnicze, podobne do wyżej omówionej¹².

Po ukształtowaniu się państwa piastowskiego niemal wszystkie grody plemienne, funkcjonujące w dorzeczu Mogilnicy, zostały zniszczone lub porzucone, zaś tereny te w końcu X w. podporządkowano kasztelanii poznańskiej, graniczącej od zachodu z kasztelanią w Międzyrzeczu i od południa ze śremską¹³. W tym okresie rejon dzisiejszego miasta Buk zajęty już był z całą pewnością przez osadnictwo, na co wskazuje jego położenie przy ważnej drodze z Wielkopolski do Niemiec środkowych, odgrywającej pod koniec X w. dużą rolę w handlu polsko-niemieckim. Biegła ona z Poznania przez Buk, Zbąszyń, Krosno Odrzańskie, Gubin, w kierunku Łęczyc i Miśni¹⁴. Z zachodu przywożono tym szlakiem sól z warzelnii w okolicach Halle oraz broń i monety srebrne, natomiast z ziem polskich transportowano do Niemiec futra, wosk i niewolników¹⁵. W pierwszej połowie XII w. była to główna droga tranzytowa łącząca Niemcy z siedzibą zakonu krzyżac-

¹¹ Chronologię oparto na: Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i Ń s k a, *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983–1984*, FAP, vol. 34 (1982–1985), Poznań 1985, s. 81 n.: Brzoza–Grodziszczko (faza B), Niegolewo–osada (faza B/C–D); Tychże, *Weryfikacja grodzisk*, s. 55 n.: Dakowy Mokre (faza B–C), Młynkowo (faza B/C), Sędzinko–Zalesie (faza B/C oraz D/E); S i M, t. I, s. 92–93, 146–149; t. IV, s. 106–107; t. VI, s. 45–48; B. K i r s c h k e, A. P r i n k e, *Grodziska w województwie poznańskim. Katalog stanowisk archeologicznych*. „Poznańskie Zeszyty Archeologiczno–Konserwatorskie” nr 2, s. 12 n.

¹² Por. A. W ę d z k i, *Na zachód od Poznania*, s. 72.

¹³ Z. K u r n a t o w s k a, *Poznań w czasach Mieszka I*, w: *Polska Mieszka I*, red. J. M. P i s k o r s k i, Poznań 1993, s. 82 n.; tenże, *Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI–XII wieku w Wielkopolsce*, red. S. M o Ź d z i o c h, Wrocław 1993, s. 21 n. oraz ryc. 1.

¹⁴ S. W e y m a n n, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, PZ R. 9; 1953, nr 6/8, s. 198–209.

¹⁵ Por. S. W e y m a n n, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 105; W. S z y m a Ń s k i, *Kontakty handlowe Wielkopolski w IX–XI wieku*, Poznań 1958, s. 61 n., 72.

kiego i dopiero w końcu tego stulecia jej znaczenie zmalało na rzecz drogi, prowadzącej z Międzyrzecza do Poznania¹⁶.

Buk powstał w granicach mikroregionu, charakteryzującego się przewagą krajobrazu nizinnego oraz małą ilością wód powierzchniowych. Jednakże szczegółowa analiza fizjograficzna wykazała istnienie (obecnie i w odległych czasach) znacznego zróżnicowania topograficznego na obszarze dzisiejszego miasta i jego najbliższej okolicy. Teren ten był częściowo pofałdowany i zapewne porośnięty lasami liściastymi (buki). Rozległe wzniesienia rozciągały się na północ i na wschód od granic miasta. Znacznie mniejsze pagórki na obszarze Buku można zlokalizować jeszcze obecnie w miejscu Placu Stanisława Reszki i Placu Przemysława (rynek), dalej w rejonie bloków zabudowy przy ulicy Szewskiej oraz w obrębie cmentarza z kościołem pod wezw. św. Krzyża, na południe od ulicy Bohaterów Bukowskich. Wyraźne obniżenia terenu, jeszcze do dziś podmokłe lub na stałe wypełnione wodą (nieprzepuszczalne podłoże), widoczne są w północnej części miasta, między ulicą Wielkowiejską i północnym odcinkiem ulicy Mury, oraz w rejonie ulic Browarnej, i św. Rocha. Kolejne znajdują się na południu Buku, w pobliżu ulic Przekop i Szarych Szeregów, a także w zachodniej i centralnej partii placu targowego – w strefie ulic Grodziskiej, Szewskiej i Mury¹⁷. Rozwój przestrzenny Buku w okresie przedlokacyjnym jest jeszcze słabo znany i nadal pozostaje w sferze hipotez, głównie z braku systematycznych badań archeologicznych na obszarze miasta i okolicy. Z pewnością jednak istotny wpływ na lokalizację poszczególnych elementów osadniczych, wchodzących w skład osady przedmiejskiej, a później miasta, posiadała opisana wyżej fizjografia terenu i w nie mniejszym stopniu przebiegające na tym obszarze dwóch dróg tranzytowych¹⁸.

¹⁶ S. W e y m a n n, *Ze studiów*, s. 211. Umowa książąt wielkopolskich z Krzyżakami z I poł. XIII w. określa ten trakt, jako wiodący z Gubina przez stare komory celne w Krośnie, Zbąszyniu, Buku, Poznaniu i dalej do Gniezna, Trzemeszna, Mogilna, Strzelna, most na Noteci w Kruszwicy, przez Radziejów do Włocławka, Torunia i Chełmna (KDW I nr 207–1238 r.; I nr 237–1243 r.).

¹⁷ J. P i o t r o w s k i, *Opracowanie szczegółowe*, w: *Buk. Studium historyczno–urbanistyczne* (mps w zbiorach Woj. Konserwatora Zabytków w Poznaniu), cz. 2, Poznań 1995, s. 3.

¹⁸ Droga z Torunia do Poznania i dalej do Gubina oraz Niemiec środkowych, na obszarze miasta posiadała swój wylot w części północno–wschodniej, następnie poprzez ul. Szewską i Grodziską kierowała się do wylotu w południowo–zachodniej

Na temat sytuacji osadniczej, własnościowej i przestrzennej Buku w okresie przedlokacyjnym wiemy nieco więcej z analizy aktu z 1257 roku, będącego najstarszą, historyczną wzmianką o omawianej miejscowości. Dokument ten, wystawiony przez księcia Bolesława Pobożnego (zachowany w oryginale), zawiera potwierdzenie nadania, uczynionego przez jego zmarłego 4 czerwca 1257 r. brata Przemysła I dla kustodii katedry poznańskiej¹⁹. Książęcy legat obejmował wieś monarszą Buk, wraz z "miastem", kościołem, z ludźmi sobie podległymi, monetą, cłem, karczmami, immunitetem ekonomicznym i sądowym oraz określał obowiązki kustosa jako obdarowanego²⁰. Ponadto dokument szczegółowo wylicza zwolnienia mieszkańców Buku od ciężarów prawa książęcego, podobnie jak w pozostałych wsiach kościoła poznańskiego (*ut sunt omnes alie ville antique ecclesie Poznaniensis*) oraz zobowiązuje kustosa do utrzymywania wiecznej lampy przy grobie zmarłego fundatora i odprawiania jednej mszy tygodniowo za zbawienie jego duszy.

Z dokumentu wynika, że Buk stanowił wówczas (i wcześniej) do- brze rozwinięty i wielofunkcyjny zespół osadniczy, w którego skład wchodziło co najmniej kilka elementów pełniących wyspecjalizowane i różniące się od siebie funkcje. Zwraca uwagę wymienienie w przywileju na pierwszym miejscu wsi Buk (*villam... Buk*) przed dość zagadkowym *civitas*, co dowodzi istnienia obok siebie dwóch jednostek osadniczych. Osadę wiejską identyfikujemy z istniejącą do dziś Wielką Wsią, przylegającą od północy do granic miasta, która obecnie na-

części miasta. Druga droga z Kalisza i Śremu oraz dalej do Drezdenka i na Pomorze Zachodnie, w źródłach figuruje jako szlak lokalny ze Sześzewa (wylot na południowy wschód) do Pniew (wylot na północny zachód). Interesującą rzeczą jest fakt, że obie te drogi, biegnące przez rynek, krzyżowały się dwukrotnie, tworząc dwa skrzyżowania dróg: pierwsze we wschodniej części, w pobliżu Placu S. Reszki, z przecięcia się ulic Dworcowej i Poznańskiej oraz drugie w zachodniej części, w wyniku przecięcia się ulic Grodzkiej, Szewskiej i Bohaterów Bukowskich.

¹⁹ KDW I nr 357; MPH n.s., t. VIII: *Kronika wielkopolska*, s. 109 (streszczenie dokumentu). Na temat dokumentu zob. M. B i e l i Ń s k a, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław 1967, s. 173–174, 272–B 16.

²⁰ Według dokumentu odnośny fragment nadania brzmi w oryginale: *...villam suam que Buk vocatur integraliter cum civitate et capella et cum omnibus hominibus ibidem habitantibus sibi obnoxis, et cum omnibus terminis, attinentiis, utilitatibus, cum moneta, theloneo, et cum tabernis, er cum pleno iure et dominio, quod noster frater prefatus dux habuit in eadem civitate, ecclesie beati Petri in Poznan ad custodiam contulit iure perpetuo possidendam...*

zwę otrzymała po lokacji Buku na prawie magdeburkim²¹. Jej wyróżnienie w dokumencie należy przypisać starszej metryce wsi, jak również faktowi, że posiadała grunty z określonymi już granicami (których nie posiadały pozostałe człony osadnicze), co pozwalało na precyzyjne oznaczenie terytorium książęcego nadania²². Również do wsi Buk odnosi się nadanie katedrze poznańskiej *...cum omnibus hominibus ibidem habitantibus sibi obnoxis...*, którzy zostali wieczyście przekazani kościołowi św. Piotra (Poznań), w celu pełnienia służby świątników przy grobie księcia Przemysła I. Z faktu określenia ich mianem *obnoxii* wynika, że byli to ludzie niewolni, którymi książę swobodnie rozporządzał, kierując ich, wraz z potomstwem i żrebiem *perpetuo cum sua posteritate et cum sortibus eorum que ad eosdem pertinent* do nowej służby²³.

Występujące w dokumencie kilkakrotnie określenie Buku jako *civitas* (gmina, miasto) z całą pewnością nie oznaczało jeszcze wówczas miasta lokacyjnego²⁴, choć w wielu opracowaniach, także nowszych, za takie właśnie jest uznawane²⁵. Fragment dokumentu, mó-

²¹ Tak m.in. E. L i n e t t e, *Buk. Studium historyczno-urbanistyczne* (mps w zbiorach Woj. Konserwatora Zabytków w Poznaniu), Poznań 1962, s. 4; *Miasta polskie*, t. 2, s. 214.

²² Na fakt ten słusznie zwrócił uwagę H. M ü n c h, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, s. 80 oraz przypis 5. Pominął tę kwestię R. G r o d e c k i (Tenże, *Dzieje klasztoru premonstratenskiego w Busku w wiekach średnich*. Rozprawy Akademii Umiejętności, t. 57 (1914), s. 44, 46) w swoich rozważaniach na temat *civitas* przedlokacyjnego w Buku.

²³ H. L o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. VI cz. 1, s. 455. Por. także J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 575 oraz tamże, s. 709 na temat obowiązków średniowiecznych świątników.

²⁴ W podobnym znaczeniu, a mianowicie zespołu wczesnomiejskiego z targiem funkcjonującym w pobliżu grodu, z komorą celną, karczmami i kościołem św. Idziego, określony został Krzywiń w 1237 r. (*civitas Crivinensis*—KDW I nr 205).

²⁵ Buk został uznany miastem, lokowanym przed 1257 r., m.in. w: O. L a n g e, *Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim niemieckim wiekach średnich*, Lwów 1925, s. 17; B. R o g a l s k i, *Rozplanowanie miast średniowiecznych Europy z elementem owalnicowym lub podziałem szachownicowym, wpisany w koło*. Prace Instytutu Architektury i Planowania Przestrzennego Politechniki Poznańskiej, t. 5 (1985), s. 128; M. M ł y n a r s k a - K a l e t y n o w a, *Pierwsze lokacje miast w dorzeczu Orli w XIII wieku*, Wrocław 1973, s. 122 przypis 33; J. W i e s i o ł o w s k i, *Miasto w przestrzeni społecznej późnego średniowiecza*, w: *Spółczesność Polski Średniowiecznej*, t. 3, red. S. K. K u c z y ń s k i, Warszawa, s. 364; K. K a -

wiący o darowaniu przez księcia ludności *cum pleno iure et deominio, quod noster frater prefatus dux habuit in eadem civitate* świadczy dobitnie, iż osada miejska podlegała ciężarom prawa książęcego, a zatem jeszcze w połowie XIII w. Buk rządził się prawem rodzimym. Czym zatem było owe *civitas* Buk w dokumencie Pobożnego z 1257 r. Najbardziej radykalny pogląd reprezentuje w tej kwestii H. Münch, którego zdaniem *civitas* oznacza osadę typu targowego, powstałą przy wcześniejszym podgrodzium²⁶. Trzeba jednak od razu stwierdzić, że nie ma żadnych podstaw, aby w rozwoju przedlokacyjnego Buku dopatrywać się funkcjonowania obok siebie podgrodzia i osady targowej, z których ta druga miałaby rzekomo przejąć funkcję pierwszego, wchłaniając stopniowo zajmowaną przez podgrodzie przestrzeń. Za targowym charakterem omawianej *civitas*, lecz w bardziej wyważonej formie opowiada się również część literatury przedmiotu²⁷. Zgodzić się wypada częściowo z K. Buczkim, który uważa, iż *civitas* w przypadku Buku oznacza książęcy gród niekasztelański (dwór), obsługiwany przez ludzi monarszych, którym książę Bolesław Pobożny nadał status świątników²⁸. Na istnienie grodu w Buku może również wskazywać odkrycie w okolicy miasta kilku wsi o nazwach służebnych: Łągwy (4,5 km na południowy zachód od Buku), Szewce (5,5 km na południe), Cieśle (7 km na wschód), Piekary (7 km na południowy zachód) i być może Jastrzębniki (12 km na zachód od Buku) oraz Rudniki (7 km na zachód)²⁹. Wiadomo również, że wymieniony dokument Bolesława Pobożnego mówi o poborze cła i działalności men-

m i ń s k a, *Lokacje miast na prawie magdeburckim na ziemiach polskich do 1370 r.* (Studium historyczno-prawne), Toruń 1990, zestawienie I, nr 41.

²⁶ H. Münch, *Geneza*, s. 62 i 73.

²⁷ Za istnieniem przed 1257 r. targu w Buku opowiadają się m.in.: E. L i n e t t e, *Buk*, s. 4 (targ prawdopodobny); *Miasta polskie*, s. 214; A. K o w a l c z y k, *Buk, Zarys dziejów*, Poznań 1989, s. 17; I. S k i e r s k a, *Opracowanie ogólne*, w: *Buk. Studium historyczno-urbanistyczne*, cz. 1, s. 4.

²⁸ Por. K. B u c z e k, *Uposażenie urzędników w Polsce wczesnofeudalnej*, "Małopolskie Studia Historyczne", t. 5 (1962–1963), z. 3–4, Kraków 1964, s. 75 i przypis 72; Tenże, *Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej (do początku XIV w.)*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 19 (1969) nr 2, s. 224; Tenże, *Miasta i targi na prawie polskim*, Wrocław 1964, s. 100. Sprzeciwił się twierdzeniom K. Buczki na temat charakteru książęcego Buku K. M o d z e l e w s k i, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XII wieku*, Wrocław 1975, s. 30.

²⁹ Zwraca na to uwagę również K. B u c z e k, *Z badań*, s. 224 i przypis 147.

niczej, co mogło mieć miejsce w grodzie, a już z całą pewnością wymagało ochrony ze strony jakiegoś pobliskiego urzędu obronnego. Wreszcie należy zwrócić uwagę na identyczność tego wieloznacznego terminu *civitas* z określeniem *castrum* (gród), co potwierdzają liczne, współczesne źródła, używające wielokrotnie tych określeń zamiennie³⁰. Formułując ostateczną odpowiedź na postawione wyżej pytanie, należy przyjąć, że *civitas* bukowska z 1257 r. posiadała jednak szersze znaczenie, aniżeli dotąd przyjmowano. Wydaje się, że oprócz wspomnianego już dworu książęcego (gród niekasztelański), oznaczała ona również osadę targową (targ), położoną w pobliżu dworu (grodu). W pewnym sensie dowodzi tego fakt pominięcia jej w omawianym dokumencie – przynajmniej dość zaskakujące – tym bardziej, że wyszczególnione w nim zostały inne elementy osadnicze, wymieniane w źródłach z reguły po targu (*forum*), stanowiącym w procesie miastotwórczym czynnik ważniejszy od dworu pańskiego³¹. Oznaczać to może jedno, że targ objęty został w omawianym przypadku ogólną nazwą *civitas*, co może tłumaczyć jego brak w tekście dyplomu. Nie jest zupełnie jasne znaczenie wyrażenia *cum moneta*. Według R. Grodeckiego mogło chodzić o opłatę zwaną obraz, chociaż nie wykluczał on, że w Buku funkcjonowała wówczas mennica, przeniesiona z biskupiej Krobi³². W każdym razie, podobnie jak w Krobi, nie natknięto się dotąd na monety, wytworzone przez mennicę bukowską.

³⁰ K. B u c z e k, *Targi i miasta*, s. 99; T. L a l i k, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, pod. red. A. G i e y s z t o r a i T. R o s ł a n o w s k i e g o, Warszawa 1976, s. 132; SSS, t. I, cz. 2, Wrocław 1962, s. 271 ("*civitas*"); t. II, cz. 1, s. 166 ("*castrum*"). Por. również L. L e c i e j e w i c z, *Gród i podgrodzie u Słowian zachodnich – problemy funkcji i rozwiązań przestrzennych*, Prace Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Nr 12, Wrocław 1978, s. 52–54, gdzie najgłębsza analiza pojęć "gród–*civitas*".

³¹ Por. T. L a l i k, tamże, s. 125, 132 ("*civitas*" Buk znajduje się we wsi Buk). Można stwierdzić również, że Buk w tym czasie (i wcześniej) posiadał już cechy ośrodka wczesnomiejskiego (miasto na prawie polskim). Na temat miast przedlokacyjnych, por. K. B u c z e k, *Targi i miasta*, s. 92 n., który jednak stanowczo sprzeciwia się targowemu charakterowi Buku.

³² R. G r o d e c k i, *Przywilej menniczny biskupstwa poznańskiego z roku 1232*, Poznań 1921, s. 27; S. S u c h o d o l s k i, *Moneta możnowładcza i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1987, s. 91 uważa, że w 1257 r. biskupi po raz wtóry otrzymali prawo mennicze na wolną monetę w Buku (pierwsze w Krobi).

Wymieniona w dokumencie *capella* (mały kościół, kaplica) następczyli badaczom sporo trudności interpretacyjnych. Całkowicie chybiona jest identyfikacja kościołów bukowskich, dokonana przez H. Müncha³³. Według dość zgodnego poglądu części literatury, kościół przedlokacyjny w Buku (*capella*) zapewne pod wezw. św. Wojciecha, pochodzący najprawdopodobniej z XI lub XII w., położony był w miejscu obecnego kościoła cmentarnego św. Krzyża, w pobliżu lub na terenie grodu książęcego³⁴ – w miejscu późniejszego przedmieścia Konary³⁵. Co prawda, po raz pierwszy w źródłach wezwanie tego kościoła zostało wymienione w 1515 r., jednak według dokumentów z 1608 i 1609 r. kościół św. Wojciecha na przedmieściu Buku istniał od niepamiętnych czasów, a wówczas został odbudowany, na nowo uposażony i kanonicznie erygowany³⁶. Biorąc pod uwagę rangę książęcego Buku, zapewne dość wcześnie musiała znajdować się tutaj siedziba parafii, która w źródłach została wymieniona dopiero w 1298 r.,

³³ Por. H. Münch, *Geneza*, s. 62 oraz ryc. 44, gdzie kościół św. Wojciecha umieszczony został w miejscu XV-wiecznego kościoła św. Ducha na Placu S. Reszki, natomiast na cmentarzu, w miejscu kościoła św. Wojciecha znalazł się kościół św. Mikołaja ze wsi Pawłówko. Ponadto pomieszczone zostały chronologie poszczególnych kościołów przed i polokacyjnych w Buku i na przedmieściach.

³⁴ Tak m.in. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 459; E. Linette, *Buk*, s. 9; A. Kowalczyk, *Buk*, s. 37. Kościół położony był na zachód od miasta lokacyjnego, przy obecnej ul. Bohaterów Bukowskich, w pobliżu rozwidlenia tej ulicy w kierunku Pniew i Lwówka.

³⁵ Konary po raz pierwszy wymienione zostały w rejestrze poboru szosu z 1590/1591 (Archiwum Państwowe w Poznaniu. Cechy miasta Buk I/4, s. 18–27 – wykaz ulic i miejsc na terenie miasta). J. Łukasiewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych (...) w dawnej archidiecezji poznańskiej*, t. I, Poznań 1858, s. 253, omawiając wydarzenia z 1609 r. dodał, że kościół św. Wojciecha leżał na przedmieściu Konary. Mimo braku wcześniejszych wzmianek źródłowych nazwa Konary sugeruje starą metrykę osady, por. SHG, cz. II, z. 2, s. 285. Obecnie jest to zachodnia część Buku.

³⁶ W 1515 źródła zanotowały: "kościół za murami miasta Buk płonie od uderzenia pioruna", por. J. Nowacki, *Zapiski historyczne z lat 1410–1530* (z ksiąg Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu), "Studia Źródłoznawcze", t. 3, Poznań 1958, s. 177. Kościół ten został rozebrany w XVIII w., a na jego miejsce w 1760 r. wzniesiono nowy, drewniany kościół na planie krzyża fundacji właściciela Wojnowice Wiktora Raczyńskiego. Wówczas także wezwanie kościoła św. Wojciecha zostało zmienione na św. Krzyża, św. Wojciecha i Marii Magdaleny, por. S. Kozierowski, *Szematyzm*, s. 41; KZSz, t. V, z. 14, s. 4–5.

w związku z podziałem diecezji poznańskiej na archidiakonaty³⁷. Dopiero po lokacji miasta powstał nowy kościół parafialny pod wezw. św. Stanisława, natomiast kościół na przedmieściu spadł do roli filialnego, a później cmentarnego³⁸.

Przeanalizowany wyżej dokument z 1257 r. dostarczył szeregu interesujących obserwacji na temat istoty i charakteru tak zwanych miast na prawie polskim, będących przed połową XIII w. dominującą formą urbanizacji w Wielkopolsce i na pozostałych ziemiach polskich. Dla uzupełnienia tego obrazu niezbędne jest dokonanie, możliwe w oparciu o wspomniany akt, analizy topograficznej wymienionych tam elementów, tworzących wczesne osadnictwo Buku. Głównie chodzi o lokalizację grodu oraz placu targowego, których pierwotnego usytuowania trzeba poszukiwać w oparciu o przesłanki topograficzne, zwłaszcza zaś tak trwałe elementy, jak konfiguracja terenu, układ cieków wodnych i przebieg dróg tranzytowych³⁹. Mało przydatne są konkluzje H. Müncha, gdyż oparte o materiał kartograficzny prowadzą do całkowicie błędnych wniosków⁴⁰. Z analizy topograficznej miasta nasuwa się dość oczywisty wniosek, że najstarszym miejscem, związanym z początkami osadnictwa bukowskiego, jest osada (później przedmieście o charakterystycznej nazwie Konary), położona na północny zachód od miasta, wzdłuż drogi do Lwówka i Pniew

³⁷ KDW II nr 770.

³⁸ S. Kozierowski, *Szematyzm*, s. 41–42.

³⁹ W. Hensel (S i M, t. I, Poznań 1950, s. 97) przyjmuje podstawowe ustalenia H. Müncha (Tenże, *Geneza*, s. 97), dotyczące grodu, co dowodzi, że archeologia nie posiada w kwestii początku Buku żadnych własnych propozycji.

⁴⁰ H. Münch, tamże, s. 73, 78, 138, opierając się jedynie o mapę w skali 1:25000 uznał, że plac osady przedmiejskiej posiadał kształt owalny i rozwinął się na wschód od grodu. Ten zaś miał powstać przy zachodnim odcinku ulicy zarysowej (ul. Mury), przy czym śladem po grodzie miało być wklęsnięcie, widoczne jakoby w przebiegu tej ulicy, którego w rzeczywistości nie było. Osada miejska wg tego badacza miała powstać w sąsiedztwie grodu, w wyniku ewolucji podgrodzia, co w przypadku Buku jest bardzo wątpliwe. Mało przydatne są również ustalenia J. Piotrowskiego, *Buk*, cz. 2, s. 5 n., lokalizujące podstawowe czony przedlokacyjnego Buku na obszarze Placu S. Reszki, we wschodniej części miasta lokacyjnego, na dawnym przedmieściu poznańskim za murami. Był to teren zajęty od XV w. przez kościół i szpital św. Ducha oraz być może przez rezydencję biskupią. Nieco później (XVI–XVIII w.) powstał tutaj zapewne ośrodek handlu trzodą chlewną i bydlęm, stąd miejsce nazwano Targowiskiem. Brak uzasadnienia, aby ten rejon Buku łączyć z okresem przedlokacyjnym.

(ul. Bohaterów Bukowskich), gdzie powstał wczesny kościół (*capella*), noszący zapewne od początku tytuł św. Wojciecha. Zajął on wierzchołek niewielkiego wzniesienia w pobliżu rozwidlenia drogi lwówecko-pniewskiej, z trzech stron otoczonego łąkami, niegdyś zapewne podmokłymi, jedynie od wschodu połączonego z miastem wzdłuż wspomnianej drogi. W pobliżu kościoła znajdował się cmentarz grzebalny o starej metryce, co równocześnie określa wczesną chronologię tego miejsca⁴¹. Tutaj właśnie mógł powstać gród książęcy, który poza funkcją dworu pańskiego wypełniał również swoje strategiczne zadania ochrony ważnej drogi, prowadzącej na zachód, tutaj też istniały zapewne wspomniane w dokumencie z 1257 r. karczmy, komora celna i osada miejska (targ). Biorąc pod uwagę nagromadzenie w układzie przestrzennym miasta pewnej ilości nieregularnych elementów, przetrwałych do dziś, osada przedmiejska (targ), zlokalizowana była w newralgicznym dla systemu komunikacyjnego punkcie, który tworzył rozstaj drogi z Pniew (ul. Szewska), Poznania (ul. Poznańska) oraz Zbąszynia (ul. Grodziska). Na zachód od osady znajdował się wspomniany gród z kościołem, natomiast na wschód od niej, wzdłuż drogi poznańskiej, rozwinął się plac targowy z urządzeniami, niezbędnymi dla prowadzenia działalności handlowej. Więcej nic już nie da się powiedzieć na temat rozplanowania przestrzennego zespołu osadniczego Buku przed lokacją, bez dodatkowych wniosków z systematycznych badań archeologicznych. Z dotychczasowej rekonstrukcji nasuwa się jednak wyraźny wniosek, iż plan przestrzenny miasta lokacyjnego, jaki w większości znamy obecnie, nie został wytyczony w całości jednorazowo, lecz kolejne jego elementy rozplanowania nawarstwiały się stopniowo na starsze i już istniejące układy. Przykładem jest choćby położenie kościoła parafialnego św. Stanisława, wzniesionego w momencie lokacji przy południowej rubieży placu targowego. Jednakże późniejsza zabudowa miejska, wytyczanie ulic i budowa obwarowań, spowodowały odsunięcie kościoła od centrum miasta, w rezultacie czego znalazł się on w drugim, skrajnym pasie bloków parcel, tuż przy murach obronnych.

Po akcie darowizny dla kościoła poznańskiego z 1257 r. Buk nadal cieszył się poparciem kolejnych władców, o czym świadczy przywilej

⁴¹ W ten sposób również E. Linette, *Buk*, s. 15 n.

wystawiony przez Przemysła II przed 26 I 1295 r. (błędnie 1299 r.). W dokumencie tym, na prośbę biskupa Jana i kustosa poznańskiego Tomka, książę przyjął pod swoją opiekę i protekcję wszystkich obywateli Buku, uwalniając ich od ceł na obszarze całego księstwa⁴². Już w 1303 r. kustosz poznański, za zgodą kapituły katedralnej, przekazał miasto Buk, wraz z przyległą wsią świątników (późniejsza Wielka Wieś) biskupowi poznańskiemu Andrzejowi Zarembie, w zamian za wieś biskupią Kaczanowo (pow. pyzdrowski), z dziesięciną i trzy łany w Kobylnikach koło Poznania⁴³. Wkrótce potem Buk stał się centrum klucza dóbr biskupich, rozproszonych w znacznej odległości od miasta.

Zwraca uwagę, że w obu powyższych dokumentach podkreślony został wyraźnie miejski charakter Buku, co pozwala w znacznym stopniu zawężyć czas przeprowadzonej lokacji na prawie niemieckim⁴⁴. Wymienieni w przywileju księcia Przemysła II *cives de Buk*, to oczywiście obywatele (mieszczanie) miasta, posiadającego już prawo niemieckie. Studia nad ludnością miast lokacyjnych wykazały, że termin *civis* występował w źródłach drugiej połowy XIII w. w znaczeniu mieszkańca miasta i był synonimem mieszczanina⁴⁵. Jeszcze wyraźniej miejską nomenklaturę Buku zaznaczono w dokumencie z 1303 r., a mianowicie: *Recipimus siquidem ab eodem domino custo-*

⁴² KDW II nr 635: "...universitatem civium de Buk in nostram recipimus tutelam et protectionem specialem, absolventes ipsos... ab omni solutione thelonei". Na temat daty dokumentu, zob. SHG cz. I, z. 1, s. 138 oraz KDW VIII, wydali i opracowali A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Warszawa 1989, s. 354, przypis 2.

⁴³ KDW II nr 871. W. Karasiewicz, *Działalność polityczna Andrzeja Zreby Zreby okresie jednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII/XIV wieku*, Poznań 1961, s. 55. W okresie zamiany z 1303 r. nie wyszczególniono ani mennicy, ani komory celnej, pominął je również Przemysł II w przywileju celnym sprzed 1295 r., jednak nie może być wątpliwości, że nadane w 1257 r. regalia celne i mennicze przeszły w 1303 r. na biskupstwo, zob. na ten temat J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 158–159.

⁴⁴ W literaturze dominują dwa poglądy na temat czasu lokacji miejskiej w Buku: Pierwszy przyjmuje za datę lokacji rok 1257 lub krótko przed nim (por. uwagi wyżej), natomiast drugi przyjmuje lata 70–te XIV w., opierając się na fakcie pojawienia się w źródłach informacji o wójtach, burmistrzach i rajcach, zob. choćby H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1877, s. 287; E. Linette, *Buk*, s. 7; KZSz, t. V, z. 14, s. 2; I. Skierska, *Buk*, s. 6; J. Piotrowski, *Buk*, s. 6.

⁴⁵ Por. A. Wędkiewicz, *Początki reformy miejskiej w Europie do połowy XIII wieku*, Warszawa 1974, s. 97 n.; *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, z. 2, Wrocław 1959–1967, szp. 467–468 (*civis*–mieszczanin).

*die civitatem, Buk vulgariter dictam, et villa sanctuariorum ibidem civitati adiacentem...*⁴⁶. Widać tutaj wyraźne różnicowanie miasta Buk oraz wsi świątników, zwanej później Wielką Wsią. Określenie miejscowości przez źródło z początków XIV w. mianem *civitas*, mogło dotyczyć wyłącznie miasta lokowanego na prawie niemieckim. Dalszy fragment dokumentu, w którym biskup Andrzej wyjaśnia, że dokonuje tej zamiany, gdyż owe dobra nie mogły być dla "ludzkiej złośliwości", ulepszone i osadzone przez kustosza (*..quia predicta bona sive redditus, per custodem propter hoinum maliciam et violenciam nullo modo meliorati poterant vel eciam locari*), traktowany jest niesłusznie przez część badaczy, jako nieudaną próbę kustosza lokowania Buku na prawie niemieckim⁴⁷. W rzeczywistości chodziło tutaj nie o nowe prawa, gdyż te Buk już posiadał, lecz o sprowadzenie osadników – zapewne niemieckich (ze Śląska), w czym kustosz spotkał się z utrudnieniami, przypuszczalnie ze strony urzędników królewskich (króla Władysława czeskiego). Z analizy obydwu dokumentów nasuwają się dalsze wnioski, a mianowicie, że przywilej lokacyjny kościół katedralny otrzymał dla Buku niedawno, z całą pewnością przed 1296 r. oraz drugi, że proces osadzania nowego miasta szedł niezwykle opornie, przerastając możliwości jego ówczesnego administratora-kustosza. Tak więc włączenie omawianej miejscowości bezpośrednio do dóbr biskupich okazało się zbawienne dla jej przyszłości, gdyż wkrótce Buk stał się prężnym miastem i centrum klucza dóbr kościelnych. Sumując dotychczasowe ustalenia, można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że lokacja Buku mogła mieć miejsce w latach 1286–1295, to jest w okresie panowania w diecezji poznańskiej biskupa Jana II Herbicza (1286–1297), blisko związanego z działalnością polityczną księcia Przemysła II oraz niezwykle dbałego o rozwój ekonomiczny biskupstwa poznańskiego⁴⁸.

⁴⁶ KDW II nr 871.

⁴⁷ Por. E. Linette, *Buk*, s. 6.

⁴⁸ P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 89; *Polski Słownik Biograficzny*, t. X, s. 431–432. Na tym tle przywilej księcia Przemysła II sprzed 1295 r., w sprawie zwolnienia obywateli Buku od cel traktować należy jako ważne uprawnienie, mające sprzyjać rozwojowi gospodarczemu lokowanego miasta. Dodajmy, że przywilej został uzyskany za poparciem i na prośbę bpa Jana Herbicza z rodu Nałęczów, który lokował również miasta w Słupcy i Śródcu, por. *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, pod red. A. Gąsiorowskiego i J. Topolskiego, Warszawa, 1981, s. 179–280.

Kolejny dokument z 1350 r. wymienia Buk jako siedzibę centrum majątkowego biskupstwa poznańskiego, obok zespołów włości w Pszczewie, Wilczynie, Wielichowie, Krobi, Bani (Dolsk) i Zemsku⁴⁹. Brak źródeł XIII–XIV-wiecznych uniemożliwia pełną rekonstrukcję dóbr biskupich w kluczu bukowskim. Nieuchwytnie są zwłaszcza procesy nabywania poszczególnych osad, gdyż w źródłach pojawiają się one od razu, jako należące do posiadłości kościoła w Poznaniu. Nie może być jednak wątpliwości, że większość nabytków dóbr bukowskich, podobnie jak w pozostałych kluczach, pochodziła z zakupów i zamiany, natomiast znacznie mniej lub w ogóle z nadań. Proces powstawania odrębnego klucza rozpoczął się zapewne po 1303 r. i trwał jeszcze w XV w. Początkowo objął dobra skupione wokół miasta Buk, a mianowicie Wielką Wieś i Dobieżyn. W początkach XV w., w obrębie klucza, znajdował się już zespół wsi, położonych około 20 km na północny zachód, w okolicy Pniew i Lwówka. Były to: Koszanowo, Młynkowo, Duszniki, Podrzewie, Wilczyna i Sękowo. Najprawdopodobniej również w tym okresie przyłączono do Buku klucz wsi w Zemsku (Zambrsko), który jeszcze w przywileju Kazimierza Wielkiego z 1350 r. występował jako samodzielny zespół włości biskupich. Oprócz Zemsa tworzyły go jeszcze: Januszewice, wraz z Bielawami i Separowem (folwarki) oraz Słupia⁵⁰. Położenie posiadłości biskupich w trzech skupiskach, odległych od centrum w Buku od 16 do 20 km, stwarzało niewątpliwie spore trudności w zarządzaniu. Już w 1403 r. pojawili się w źródłach pierwsi administratorzy biskupi (określani również jako *procurator* i *senior*) Bronisz i Jan, którzy – jak wynika z dokumentów – posiadali odrębne siedziby (dwory) w Dusznikach i Zemsku, pozwalające im na większą operatywność na tak rozległym obszarze klucza bukowskiego⁵¹. Zapewne również w tym czasie funkcjonował już dwór biskupi w samym Buku. Nie wiadomo jednak, w którym miejscu i kiedy powstał; niestety nie da się tego rozstrzygnąć ostatecznie bez przeprowadzenia badań ar-

⁴⁹ KDW III nr 1295.

⁵⁰ Na temat klucza dóbr bukowskich, por. m.in.: J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 137, 369, 459; W. Sobisiał, *Rozwój latyfundiów*, s. 34–37; J. Wiesiołowski, *Miasto w przerwaniu*, s. 365; SHG cz. I, z.1, s. 139.

⁵¹ *Księga ziemna poznańska 1400–1407*, wyd. K. Kaczmarczyk i K. Rzycki, Poznań 1960, nr 1343, 1575.

cheologicznych na obszarze miasta i jego przedmieściach⁵². Pierwsze wzmianki źródłowe o rezydencji pochodzą z lat 1439–1445 i 1480–1491 oraz kolejne z XVI i XVII stulecia⁵³. Akta rewizji dóbr biskupich z lat 1664 i 1677 umieszczają siedzibę ordynariuszy diecezji "na przedmieściu od strony Poznania" (przedmieście poznańskie, ob. Plac Reszki), dokąd wiodły "wrota z Targowiska"⁵⁴. Tutaj, za parkanem i bramą, znajdowały się budynki gospodarcze, ogrody i studnia, natomiast na drugim podwórzu umieszczono część mieszkalną rezydencji i zarządcy. Przy murze, zapewne obiegającym całość obiektu zbudowano młyn słodowy, w którym mieszczanie mielili sód⁵⁵. W opisanym wyżej miejscu dwór biskupi mieścił się zapewne już od około połowy XV w. (np. w 1439 r.), gdzie przetrwał aż do lat trzydziestych XVIII w., kiedy został przeniesiony do centrum miasta (Rynek i róg ul. Ratuszowej)⁵⁶. Obecny budynek mieszkalny, wzniesiony według tradycji na miejscu pałacu biskupiego, został całkowicie przebudowany około połowy XIX w. i nie zawiera już żadnych śladów pierwotnej rezydencji⁵⁷.

Rozpoczęty po lokacji proces tworzenia przestrzeni socjotopograficznej trwał długo i odbywał się etapami. W pierwszym okresie wytyczono kwadratowy rynek (ob. Plac Przemysława) oraz uregulowano bieg ulic, związanych z drogami tranzytowymi (ulice Poznańska, Ratuszowa, Poprzeczna, K. Zenktelea, Bohaterów Bukowskich, Garncarska, Zdrojowa i Grodziska). Sytuacja topograficzna miasta sprawiła, że sieć dróg i ulic przybrała niezwykle skomplikowany układ, w którym rynek stał się węzłem komunikacyjnym, na którym krzyżo-

⁵² Nie jest wykluczone, że w pierwszym okresie, tj. w XIV i początkach XV w. siedziba zarządu klucza bukowskiego wykorzystywała dawny gród książęcy na Konarach, po którym już dziś nie pozostały żadne ślady.

⁵³ Była to zapewne solidna budowla, która służyła biskupom, jako miejsce odpoczynku w czasie częstych objazdów diecezji. Wiadomo, że w 1442 r. bp Andrzej z Bnina rozsądzał tutaj spór o pewne dobra *in sala superiori curie episcopalis* (KDW V nr 695), natomiast w nocy z 22 na 23 maja 1520 r. zmarł tutaj bp Jan Lubrański.

⁵⁴ W aktach wizytacji z 1607 r. po raz pierwszy wymieniono Targowisko, jako przedmieście Buku (*suburbium*), por. I. S k i e r s k a, *Buk*, s. 13.

⁵⁵ Tamże, s. 8.

⁵⁶ Nastąpiło to zapewne po zarazie, jaka nawiedziła miasto w 1712 r. i późniejszych zniszczeniach zabudowy miejskiej, por. E. L i n e t t e, *Buk*, s. 9.

⁵⁷ KZSz, t. V, z. 14, s. 5.

wało się kilka ulic, tworzących szereg kolizji ruchu⁵⁸. W tym samym okresie (XIV w.) wybudowano drewniano-ziemne obwarowania zapewniające mieszkańcom minimum bezpieczeństwa i wytyczające pierwsze granice lokacyjnego miasta⁵⁹. Dopiero w początkach XVI w. biskup Jan Lubrański wznosił mury obronne, które poprowadzono wzdłuż linii istniejących umocnień⁶⁰. W obwodzie murów umieszczono przynajmniej trzy bramy, z których jedynie brama Szewska (*valva Sutorum*) – zlokalizowana przy zachodnim wylocie miasta – została wspomniana w źródłach z 1510 r.⁶¹ Oprócz wymienionych już przedmieść Konary i Poznańskie (Targowisko – ob. Plac Reszki), na zachód od Buku i Konar znajdowało się Pawłowo z kościołem św. Mikołaja oraz Półwsie, obecnie zapewne część Buku⁶². Wspomniany kościół św. Stanisława wzniesiony został z drewna przed 1298 r. Nową, mурowaną świątynię konsekrował biskup Andrzej Gosławski w 1418 r. pod wezw. św. Stanisława, Wniebowzięcia N.M.P., św. Piotra i Pawła. Obecny budynek pochodzi z lat 1836–1846, z nieznacznymi zmianami, wprowadzonymi w latach 1946–1951⁶³. Na przedmieściu poznańskim powstał w XV w. ostatni z kościołów bukowskich, pod wezw. św. Ducha, wraz ze szpitalem⁶⁴.

Równoległe z kształtowaniem przestrzeni miejskiej przystąpiono również do tworzenia podstawowych urządzeń miasta lokacyjnego,

⁵⁸ K. W e i c h e r t, *Miasta polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa 1947, s. 87–89 i ryc. 70.

⁵⁹ E. L i n e t t e, *Buk*, s. 7.

⁶⁰ O budowie murów obronnych źródła wspominają w latach: 1519, 1523, 1540, SHG, cz. I, z. 1, s. 139. Por. również H. W u t t k e, *Städtebuch*, s. 287; J. P i o t r o w s k i, *Buk*, s. 6 n.; A. W a r s c h a u e r, *Die Städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901, s. 29. Przebieg dawnych murów obronnych wyznacza obecna ulica Mur, Powstała po likwidacji urządzeń obronnych w mieście, pod koniec XIX w.

⁶¹ LBP, s. 208 n.

⁶² Pawłowo – obecnie zachodnia część Buku, wymienione w źródłach od 1448 r., już w 1603 r. było opustoszałe. Półwsie, znane od 1508 r., należało do mieszczan bukowskich od XIV w.; tam też znajdowały się role i folwarki miejskie. Lokalizacja jest utrudniona z braku planów miasta, SHG, cz. III, z. 3, s. 617 oraz z. 4, s. 809.

⁶³ Dokument erekcyjny nieznan, tytuł kościoła wg wizytacji z 1695 r. Kościół nie został jeszcze wówczas ukończony, gdyż w latach późniejszych (1427, 1429, 1432, 1439, 1441) w źródłach znajdują się zapisy różnych sum na cele budowlane, SHG, cz. I, z. 1, s. 141.

⁶⁴ Kościół i szpital św. Ducha powstał w połowie XV w. na przedmieściu poznańskim (Plac S. Reszki). W źródłach wspomniany od 1453 r.

jak na przykład łaźnia, szkoła, szpital, urządzenia targowe (kramy, jatki, waga), wiatrak, młyny, folusz, młyn słodowy⁶⁵. Wszystkie one już w pełni funkcjonowały w pierwszej połowie XV w. W tym samym stuleciu rzemieślnicy zaczęli tworzyć własne cechy zawodowe, których w początkach XVI w. było już ponad dziesięć⁶⁶. Pierwsze wiadomości o wójtach bukowskich pojawiły się dopiero w latach 1388–1398, choć z całą pewnością byli oni tutaj już od czasu lokacji miasta w XIII w.; luka źródłowa z końca XIII i niemal całego wieku XIV nie pozwala na potwierdzenie tego w sposób bezdyskusyjny. Samorząd miejski ukształtował się już w początkach XV w.: od 1427 r., aż do połowy XVI w. źródła przynoszą dość systematyczne informacje o działalności ławy miejskiej, burmistrza i rajców⁶⁷. Staraniem władz miejskich, już w 1425 r. król Władysław Jagiełło odnowił zwolnienie z ceł dla mieszczan Buku, nadane jeszcze przez Przemysła II przed 1295 r. oraz potwierdził im wszelkie prawa i wolności, jakimi cieszył się Poznań i inne miasta wielkopolskie⁶⁸.

Miasto rozwinęło się już w XV w. w jeden z ważniejszych ośrodków kościelnych, gospodarczych i administracyjnych latyfundiów biskupstwa poznańskiego. O randze Buku pewne wyobrażenie daje fakt, że na wyprawę krzyżacką w 1458 r. został zobowiązany do wystawienia 15 pieszych żołnierzy, co stawiało go w rzędzie miast średnich w Wielkopolsce⁶⁹. Natomiast w ustawie z 1520 r. o poborze podatku pogłównego, Buk zaliczono do drugiej kategorii miast (obok 49 innych), co świadczy o jego dużym znaczeniu w tym czasie, tym bardziej, że do pierwszej kategorii zaliczono jedynie Kraków, Poznań i Lwów⁷⁰. Można przyjąć, że w połowie XV w. Buk liczył około 1500 mieszkańców, tworzących skomplikowaną i w znacznym stopniu zróżnicowaną społeczność miejską⁷¹.

⁶⁵ Por. SHG cz. I, z. 1, s. 138–140.

⁶⁶ Były to cechy: rzeźnicki, krawiecki, szewski, sukienniczy, piwowarski, iglarzy, grzebieniarzy, kowalski, ślusarski i bednarski, por. SHG, tamże, s. 139–140.

⁶⁷ Burmistrz, wraz z rajcami występuje w źródłach z lat: 1427, 1459, 1460–69, 1472 aż do 1540.

⁶⁸ KDW VIII nr 1034.

⁶⁹ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski*, wyd. E. R a c z y ń s k i, Poznań 1840, nr 129.

⁷⁰ M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 115, 119.

⁷¹ Miasto stanowiło wówczas ośrodek rynku regionalnego, posiadało przywileje gospodarcze, rozbudowany kształt przestrzenny, różne instytucje świeckie i kościelne

2. Krobia

Krobia położona jest na zachodniej krawędzi Wysoczyzny Kaliskiej, przy drodze prowadzącej do Rawicza i dalej w kierunku Wrocławia, w odległości dwunastu kilometrów na południe od miasta Gostynia oraz 2,5 km od Rowu Polskiego (zwanego również Kopanicą), prawobrzeżnego dopływu rzeki Baryczy. Zajęła płaskie wyniesienie terenu, łagodnie pochylające się ku zachodowi, wzdłuż niewielkiej rzeki Strugi (Granicy), dzielącej miasteczko na część północną, zwaną Przedmieście Kościelskie i południową, mieszczącą właściwe miasto lokacyjne⁷². Lasy, rozciągające się jeszcze w XIV w. szerokim pasem między Kuczyną, Krobią i Pudliszkami, zniknęły w znacznej części już w następnym stuleciu, a całkowicie zostały wytrzebione w XIX w. Urodzajne gleby, przeważające na omawianym terenie oraz dobrze rozwinięta sieć hydrograficzna, przy malejącej powierzchni zalesionej, stwarzały sprzyjające warunki dla rozwoju osadnictwa krobkiego⁷³.

Najdawniejsze ślady pobytu człowieka na ziemi krobkiej pochodzą z mezolitu (Pudliszki, Karzec, Wymysłowo) oraz neolitu (Pudliszki, Wymysłowo, Stara Krobia), zwłaszcza od charakterystycznych dla tej drugiej epoki pierwotnych rolników kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych i ceramiki sznurowej⁷⁴. W epokach brązu i żelaza, od około roku 1200 p.n.e. do około 400 lat p.n.e., rozwijała się na omawianym obszarze zwłaszcza kultura łużycka i późniejsza od niej kultura pomorska. Interesujący jest fakt, że większość znalezisk z obydwu tych kultur pochodzi z wąskiego pasa, ciągnącego się południkowo po wschodniej stronie rzeki Kania i Rowu Polskiego: od Ziemlina i Ciołkowa na południu, aż do Kunowa, Godurowa i Grodnicy na północy.

oraz od sześciu do ośmiu grup osób podlegających opodatkowaniu, zob. J. W i e s i o ł o w s k i, *Miasto w przestrzeni*, s. 364–367.

⁷² J. K o n d r a c k i, *Geografia regionalna*, s. 157–158 oraz ryc. 24; *Miasta polskie*, t. 2, s. 250; SG, t. IV, Warszawa 1883, s. 675.

⁷³ K. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu*, s. 93; W. S o b i s i a k, *Rozwój latyfundiów*, s. 53 na terenie ziemi krobkiej (czyli obecna gmina) brak jest jezior, natomiast układ hydrograficzny tworzą rzeki (Rów Polski, Kania), rzeczki (Masłówka, Dąbroczna, Samnin, Struga, zwana również Granicą, Samica) oraz wielka ilość cieków bez nazw, strumieni i stawów.

⁷⁴ J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość (do połowy XV wieku), w: Dzieje ziemi gostyńskiej*, pod red. S. S i e r p o w s k i e g o, Poznań 1979, s. 20 n.; *Szkice z dziejów ziemi krobkiej*, wyd. II, pod red. A. M i a ł k o w s k i e g o, Poznań 1986, s. 9 n.

Liczne ślady osad i cmentarzysk ciałopalnych w miejscowościach Karzec, Wymysłowo, Pudliszki i Kunowo, wskazują na ich nieprzerwane zasiedlenie w ciągu kilkuset lat⁷⁵. Z pierwszych wieków naszej ery (okres rzymski, od 35–500 n.e.) zarejestrowano szereg stanowisk archeologicznych, podobnie jak w poprzednim okresie, po wschodniej stronie rzeki Kani i Rowu Polskiego⁷⁶. Charakter znalezisk dowodzi istnienia w tej części ziemi krobskiej stałego osadnictwa rolniczego, którego relikty zlokalizowano w miejscowościach: Poniec, Karzec, Pudliszki, Krobia, Wymysłowo, Stara Krobia, Grabonóg, Godurowo i Kunowo. Liczne importy rzymskie (m.in. monety, naczynia, ozdoby, metal), pochodzące z tych stanowisk, potwierdzają istnienie ożywionego handlu z imperium rzymskim, odbywającego się wówczas wzdłuż drogi handlowej, przebiegającej najprawdopodobniej po wschodniej stronie wspomnianych rzek⁷⁷.

Osadnictwo w starszych fazach wczesnego średniowiecza (VI – połowa X w.), nawiązuje do sytuacji osadniczej ze schyłku starożytności, choć jest w tym okresie znacznie rzadsze⁷⁸. Skupiło się ono głównie nad naturalnymi zbiornikami wodnymi, w pobliżu dobrych gleb torfiastych, a głównie nad środkową i górną Obrą, prawobrzeżną Kanią, wzdłuż lewego brzegu Rowu Polskiego i jego dopływów, a także nad rzeką Dobrocnią, należącą do zlewiska rzeki Baryczy. Funkcjonowały wówczas niewielkie, kilkudworcze osady w Żytowiecku, Podrzeczu, Grabonogu, Godurowie, Gogolewie, Kunowie i Pudliszkach⁷⁹. Około VIII w. pojawiły się na omawianym obszarze

⁷⁵ J. L e ś n y, tamże, s. 25 n. oraz ryc. 5.

⁷⁶ Tamże, s. 31 n. oraz ryc. 10.

⁷⁷ Znaleziska monet rzymskich (Poniec, Krobia, Otówko, Gostyń) oraz bursztynu (Poniec) mogą wskazywać, że tutejsza ludność uczestniczyła w pośrednictwie sprzedaży bursztynu. Mogło to mieć związek z istnieniem w początkach nowej ery tzw. szlaku bursztynowego, którego jedna z ważniejszych odnóg prowadziła przez pobliski Kalisz, a do którego zapewne już wówczas kierowały się z rejonu Krobi i Wymysłowa drogi lokalne, por. H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. 1, Warszawa 1964, s. 225 n.; A. C o f t a – B r o n i e w s k a i A. K o ś k o, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa 1982, s. 222 n. oraz ryc. 88 (odcinek szlaku bursztynowego, przebiegającego przez ziemie polskie).

⁷⁸ Na temat osadnictwa w tym czasie m.in., G. L a b u d a, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*, t. 1–2, Poznań 1960–1964; *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 79 n.; W. H e n s e l, *U źródeł Polski średniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 119 n.

⁷⁹ Por. Z. H i l c z e r ó w n a, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław 1967, tabl. XII, s. 292–295; Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i ń s k i,

pierwsze grody obronne, związane z kształtowaniem się stosunków feudalnych i powstawaniem pierwszych organizmów plemiennych. Były to obiekty w Godurowie (VIII w.), Pudliszkach (VIII w.) i zapewne w Poniecu (VIII w.), a także wzniesione w następnym stuleciu grody w Podrzeczu (IX w.) i Rębowie (IX w.)⁸⁰. Jak wykazuje analiza map osadnictwa do połowy X w., w pobliżu grodów powstało wówczas od jednej do kilku osad otwartych, co dało początek niewielkim zespołom osadniczym (wspólnotom), określanym w nauce mianem "pól"⁸¹. Na obszarze ziemi krobskiej wytworzyły się one około IX – połowy X w., w okolicy Pudliszek, Starej Krobi i Podrzecza. Znacznie trudniejszy do zdefiniowania, a to z uwagi na brak materiałów pochodzących z badań systematycznych, jest wczesny okres państwowy (I państwo), przypadający na połowę X do połowy XI w. (faza D)⁸². Wiadomo jedynie, że taką chronologię posiadają położone w odległości od trzech do dwunastu kilometrów od Krobi ośrodki grodowe w miejscowościach: Niepart, Potarzyca, Podrzecze, Rębowo i Poniec⁸³. Za wyjątkiem grodu w Podrzeczu (i może w Potarzysty), pozostałe obiekty zostały zniszczone w okresie kryzysu państwowości polskiej, w końcu lat trzydziestych XI w. i już nigdy nie zostały odbudowane⁸⁴. Dopiero od przełomu XI i XII w. powstały na naszym tere-

s k a, *Stan i potrzeby badań*, s. 137; J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 34 n. oraz ryc. 11. Por. również: Lista stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w rejonie Krobi na podstawie danych z archiwum Ośrodka Dokumentacji Zabytków (wraz z załączonymi mapami), Trzebiny 2002, którą zawiadamiam uprzejmości pana mgr Marka Wróbla, dyrektora Wielkopolskiego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego. Oddział w Trzebinach pow. Leszno.

⁸⁰ Z. H i l c z e r ó w n a, tamże, tabl. XV, XVI; S i M, t. V s. 330–389–30; Lista stanowisk, s. 4.

⁸¹ Z. P o d w i ń s k a, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym Średniowieczu*. Zreb, wieś, opole. Wrocław 1971, s. 241 n.

⁸² W okresie kształtowania się państwa wczesnopiastowskiego część grodów z okresu plemiennego uległa celowemu zniszczeniu. Było to związane z tworzeniem nowej sieci grodów, podporządkowanej potrzebom państwa Mieszka I.

⁸³ Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i ń s k a, *Stan i potrzeby badań*, s. 135; Tychże, Weryfikacja grodzisk, s. 47–49; S i M, t. V, s. 100–102, 136–138, 325–326, 389–390; Lista stanowisk, s. 4–8; G. T e s k e, *Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce*, SA, t.91: 2000, s. 120 n. oraz ryc. 1 i 2 zalicza osadnictwo grodowe w okolicach Krobi do szerszego zespołu grodowego z centrum w Kaliszu.

⁸⁴ H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. VI cz. 1, s. 72 n.; Z. i S. K u r n a t o w s c y, *O przemianach regionu Wielkopolski w czasach piastowskich*, w: *Homines*

nie nowe grody w Karcu i Godurowie, które wspólnie z obiektem w Podrzeczu stworzyły stabilną sieć ośrodków obronnych w dorzeczu Kani i Rowu Polskiego, która funkcjonowała do końca wczesnego średniowiecza (faza E)⁸⁵.

Dyskusyjna jest kwestia istnienia wczesnego ośrodka obronnego w Krobi; nic na ten temat nie mówią źródła pisane, nie daje również ostatecznego rozwiązania tej sprawy materiał archeologiczny. Jego istnienie na przełomie XI/XII w. poświadczają natomiast wskazówki pośrednie, które pozwalają umieścić pierwsze grodzisko w północno-wschodniej części miasta, na obszarze obecnego parku, w miejscu, w którym w XIV/XV–XVIII w. wznosił się zamek biskupi, a później szkoła podstawowa⁸⁶. Taki właśnie wniosek nasuwa analiza osadnictwa krobskiego, poprzedzającego lokację miasta biskupiego na prawie niemieckim. Trzeba jednak podkreślić, że słabe zaawansowanie badań archeologicznych na obszarze miasta i najbliższej okolicy, a przede wszystkim dotkliwy brak źródeł pisanych, nie pozwalają jeszcze w chwili obecnej na pełne naświetlenie procesu kształtowania się ośrodka wczesnomiejskiego i lokacyjnego w Krobi. Sprawę tę dodatkowo komplikuje brak zgodności literatury (nowszej i starszej) w podstawowych kwestiach, dotyczących uformowania i chronologii

et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów, red. T. J a s i ń s k i i inni, Poznań 1997, s. 70; G. Teske, tamże, s. 125.

⁸⁵ Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i ń s k a, *Weryfikacja grodzisk*, s. 47–48.

⁸⁶ Zob. na ten temat m.in.: S i M, t. III, Warszawa 1960, s. 149–151 (brak informacji na temat typu i chronologii obiektu); Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i ń s k a, tamże, s. 48 lokalizują w tym miejscu tylko zamek biskupi z XIV/XV–XVIII w. Jedyne jak dotąd badania sondażowe na wyspie zamkowej (1980–1981) nie potwierdziły w tym miejscu grodziska wczesnośredniowiecznego, por. Informator archeologiczny. Badania 1981, wyd. 1982, s. 238. Należy jednak podkreślić, że ostateczne wyjaśnienie kwestii zasiedlenia wyspy zamkowej w Krobi mogą dać wyłącznie systematyczne badania wykopaliskowe. Zabudowa tego miejsca od połowy XIII w. przez ośrodek kasztelański, następnie przynajmniej trzy fazy rozwoju zamku (rezydencja) biskupiego oraz przez szkołę podstawową, mogły zupełnie zatrzeć wcześniejsze relikty grodu obronnego z XI/XII w., niemożliwe do uchwycenia przez mało efektywne badania sondażowe. Inny opis położenia grodu krobskiego daje W. K o w a l e n k o, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII w.)*, Poznań 1938, s. 239–240 nr 215, który lokalizuje go na północ od miasta lokacyjnego, na przedmieściu Kościelskie, w miejscu kościoła św. Idziego. Podobnie określa miejsce powstania grodu J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 417, jednak w świetle wniosków, wynikających z analizy osadnictwa krobskiego, jest to hipoteza nie do przyjęcia.

sieci drożnej w regionie Krobi, charakteru oraz funkcjonowania poszczególnych elementów wchodzących w skład zespołu przedlokacyjnego, tworzenia się nazw miejscowych, a przede wszystkim zagadnienie własności na omawianym obszarze. Zatem konieczne będzie ponowne przeanalizowanie podstawowych tez literatury w aspekcie tworzenia się ośrodka przedmiejskiego, na tle rozwoju osadnictwa w regionie Krobi.

Wbrew dotychczasowym ustaleniom literatury, początki osadnictwa krobskiego należy wiązać nie z obecnym miastem Krobia, lecz z położoną około 5 km na północny wschód od niego wsią Stara Krobia, znaną w źródłach od 1409 r., jednak powstałą najprawdopodobniej już około X w.⁸⁷. Była ona centrum osadniczym (może również gospodarczym i kościelnym) niewielkiej jednostki terytorialnej, obejmującej obszar o powierzchni około 40 km² i wspólnej nazwie "Krobia"⁸⁸. Tworzyła wówczas tak zwane pole, stanowiące część funkcjonującego w tej części Wielkopolski opola śremskiego⁸⁹. Jeszcze na przełomie XIII i XIV w. uchwytnie jest ono w szczątkowej formie, w źródłach, gdzie oprócz Starej Krobi wymieniono również Krobię (przy obecnym mieście), Sułkową Krobię (ob. Sułkowice), Krobię Uniętą (ob. Chumiętki) i być może Pełkową Krobię, obecnie wieś zaginioną⁹⁰. Dziś już nie potrafimy zidentyfikować pozostałych

⁸⁷ KDW V nr 141: "Antiqua Crobya". Całkowicie pomija rolę Starej Krobi w okresie poprzedzającym lokację miasta w Krobi H. M ü n c h, *Geneza*, s. 78 n., co wytknęli mu T. L a l i k, *Stare Miasto w Łęczycy*, KHKM, R.4: 1956, z. 4, s. 636 oraz K. B u c z e k, *Targi i miasta*, s. 102 i przypis. 65.

⁸⁸ Por. S. K o z i e r o w s k i, *Ziemia Gostyńska w świetle nazw geograficznych i najdawniejszych źródeł Średniowiecza*, *Kronika Gostyńska*, t. 2 (1930–31) nr 5, s. 114; T. L a l i k, tamże, s. 637.

⁸⁹ Jeszcze źródła XIII-wieczne znają w południowej Wielkopolsce opola: przemęckie, kościańskie, śremskie, niedzieszyńskie, krzywińskie, starogrodzkie (DOL nr 11–1242 r.; dokument podrobiony, choć wiarygodny w części dotyczącej opoli). Tereny powiatu gostyńskiego (łącznie z Dolskiem i Krobią), objęte były opolami w Śremie, Krzywiniu i Starogrodzie, por. J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 40–41.

⁹⁰ Por. SHG cz. II, z. 3, s. 457. Krobia (*oppida Crobya* w 1232 r.–MPH s.n. t. VIII, s. 84, 170 *Kronika wielkopolska*) oznaczała osadę, położoną na północ od obecnego miasta i rzeki Strugi (Graniczy), na terenie przedmieścia Kościelskie; Pełkowa Krobia, może Pełczyn (lub Pełczyce), położony zapewne w pobliżu miasta Krobi i przez nią wchłonięty (w r. 1232 *villam Fulconis iuxta Crobya*, MPH s.n., t. VI, s. 3, *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*); Sułkowice (w r. 1335 "Crob Sulconis", KDW II nr 1142),

punktów osadniczych, istniejących w granicach obszaru, zlokalizowanego po wschodniej stronie rzeki Kani. Potrzebne byłyby gruntowniejsze badania archeologiczne całego obszaru, gdyż na odkrycie jakichś nowych źródeł pisanych nie można liczyć⁹¹. Nie do końca jest jasny charakter Starej Krobi w najdawniejszym okresie. Z pewnością nie było tam ośrodka grodowego, gdyż funkcje obronne i kontrolne mógł wypełniać obiekt w położonym zaledwie 3,5 km na północny wschód Rębowie. Istnienie natomiast w Starej Krobi kościoła parafialnego od XI w., następnie przeniesionego do osady Kościelskie, dopuszcza J. Nowacki, czego nie można zupełnie wykluczyć⁹². Najbardziej jednak przekonuje charakter targowy naszej miejscowości, na co wyraźnie wskazuje jej położenie przy ważnym szlaku, wiodącym z Wielkopolski na Śląsk, jak również charakterystyczna nazwa (Stara Krobia), wytworzona po przeniesieniu targu w inne miejsce i przemieszczeniu się nazwy miejscowej Krobia nad rzekę Strugę⁹³. Sumując dotychczasowe rozważania, można stwierdzić, że w X/XI w. ukształtowało się w górnym biegu rzek Kani i Rowu Polskiego niewielkie terytorium osadnicze, tworzące tak zwane pole, które wchodziło w skład opola śremskiego. Ośrodek pola, noszącego wówczas jednolitą nazwę Krobia, mieścił się w książęcej osadzie targowej i być może parafialnej, która w późniejszym okresie przyjęła nazwę Stara Krobia. Czynnikiem stymulującym rozwój gospodarczy całego zespołu osadniczego był niewątpliwie targ, a w szczególności korzystne położenie przy ważnej drodze tranzytowej z Wrocławia do Poznania. Pierwotny przebieg tego traktu różnił się jednak nieco od znanego w XII i XIII w., zwłaszcza na odcinku przechodzącym przez ziemię krobską i dolską. Począwszy od Żmigrodu, zmierzał początkowo bar-

położone 4,5 km na północny wschód od miasta Krobia; Chumiętki (w 1294 r. "Crobia Unentina", KDW II nr 720), położone 1,5 km na północny zachód od Krobi.

⁹¹ Do pola krobskiego, należącego początkowo do księcia, można z dużym prawdopodobieństwem zaliczyć jeszcze Żimnowo, przyłączane w 1293 r. do Domachowa (KDW VI nr 44) oraz Adamowo (Jadamowo), nieistniejąca wieś, leżąca na południowy zachód od Krobi i przyłączona do tej miejscowości (SHG, cz. II, z. 1, s. 19).

⁹² Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 417. Przymuszczenie istniejący kościół w Starej Krobi mógł być powiązany z osadą targową w tej miejscowości.

⁹³ Istnienie targu w Starej Krobi (początkowo Krobia), przyjmują m.in. J. Lesny, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 47 oraz A. Wędkiewicz, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski Zachodniej*, Wrocław 1987, s. 73.

dziej na wschód, w stronę Milicza⁹⁴. Po przekroczeniu rzeki Baryczy w Sułowie, kierował się na północ do Szaradowa, następnie do grodu i targu w Czestramiu (ob. Golejewko), a stąd kolejno przez Niepart (gród), Potarzycę (gród), Sułkowice, Wymysłowo, Starą Krobię (targ), Podrzecze (gród), Grabonóg i dalej do Dolska⁹⁵.

Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej z lat trzydziestych XI w., wywołany reakcją pogańską oraz najazdem Brzetysława czeskiego, spowodował szereg niekorzystnych skutków, osłabiających integralność państwową młodej monarchii piastowskiej⁹⁶. Szczególnie widoczne było to w południowej Wielkopolsce, gdzie niemal całkowicie została zniszczona sieć grodów obronnych i związane z nimi osadnictwo otwarte⁹⁷. Podobnie stało się na ziemi krobskiej. Spośród pięciu grodów, funkcjonujących od połowy X w., aż cztery zostały wówczas zniszczone, a wśród nich znajdował się gród w Rębowie, pełniący rolę zaplecza obronnego osady targowej w Starej Krobi. Już jednak w końcu XI lub na początku XII w., dzięki powstaniu nowych grodów w Godurowie i Karcu, nastąpiła zauważalna stabilizacja osadnicza w dorzeczu Kani i Rowu Polskiego. Zapewne w tym samym czasie zbudowano lokalny gródek na południowym brzegu rzeki Strugi, w miejscu późniejszego zamku biskupiego w Krobi, który wypełnił pustkę w sieci grodowej, jaka powstała po zniszczeniu pobliskich obiektów w Rębowie i Potarzycy⁹⁸. Wkrótce potem, a na pewno przed

⁹⁴ Omijał w ten sposób teren zabagniony, rozciągający się na znacznym obszarze, po północnej stronie Baryczy.

⁹⁵ Początkowy odcinek szlaku w ten sposób został przedstawiony na mapie Gilly'ego z początków XIX w. Zwraca uwagę, że zrekonstruowana droga wrocławsko-poznańska omijała od wschodu miejsce późniejszego miasta Krobi (brak osadnictwa przed poł. XI w.) i kierowała się wzdłuż istniejących od X–XI w. ośrodków osadniczo-grodowych, nawiązując wyraźnie do osadnictwa istniejącego na tym terenie w początkach naszej ery (okres rzymski).

⁹⁶ Por. D. Borawski, *Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej*, w: *Polska pierwszych Piastów*, pod red. T. Manteuffla, Warszawa 1964, s. 145–177.

⁹⁷ Z. i S. Kurnatowscy, *O przemianach regionu Wielkopolski*, s. 70; G. Tęskę, *Ze studiów nad osadnictwem*, s. 125.

⁹⁸ Nie udało się dotrzeć do materiałów z badań, przeprowadzonych w Krobi, por. J. Romaniow, *Rok 1981 – badania archeologiczno-architektoniczne zamku biskupiego w Krobi* (mpis w archiwum Wielkopolskiego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego. Oddział w Trzebinach, pow. Leszno). Natomiast z uzyskanej z wymienionej instytucji *Listy stanowisk*, s. 5 wynika, że gród w Krobi funkcjo-

połową XII w., ośrodek targowy ze Starej Krobi przeniesiono w pobliże nowego grodu krobskiego i zlokalizowano po północnej stronie rzeki Strugi⁹⁹. Na nowy zespół osadniczy nad Strugą (gród, targ) przeniesiono następnie nazwę dotychczasowego ośrodka targowego (Krobia), natomiast pierwotne centrum osadnicze, po utracie praw targowych, przekształcone zostało w osadę wiejską, której po pewnym czasie nadano nazwę Stara Krobia¹⁰⁰. Około połowy XII w. w nowym ośrodku targowym w Krobi zbudowano z fundacji księżęcej kamienny kościół romański pod wezw. św. Idziego, co zakończyło proces translokacji ośrodka przedmiejskiego ze Starej Krobi na nowe miejsce, w pobliżu przyszłego miasta lokacyjnego¹⁰¹. Po ukształtowaniu się zespołu osadniczego nad rzeką Strugą w Krobi (gród, targ, kościół), nastąpiła z całą pewnością korekta przebiegu drogi tranzytowej z Wrocławia do Poznania. Z Niepartu, gdzie po upadku grodu rozwi-

nował w XII w. i wcześniej, czyli w fazie E, podobnie jak grody w Podrzeczu, Karcu i Godurowie.

⁹⁹ Por. T. L a l i k. *Stare Miasto*, s. 636, autor zwraca uwagę, że stanowiło to w przypadku kształtowania się ośrodka przedmiejskiego pierwsze przesunięcie ("translatio") punktu osadniczego, które było wcześniejsze od fundacji kościoła romańskiego św. Idziego. H. M ü n c h, *Geneza*, s. 75, 155 n., który poświęcił wiele uwagi początkom i rozwojowi Krobi, zupełnie pominął osadę Starą Krobię, gdyż nie dostrzegł przyczyn (i chronologii) pierwszego przesunięcia osadniczego, zauważalnego w miejscowej toponomastyce.

¹⁰⁰ Tak np. T. L a l i k, tamże, s. 635 ryc. 1; Z. i k. Z i e r h o f f e r o w i e, *Nazwy miast*, s. 80; M. M ł y n a r s k a - K a l e t y n o w a, *Pierwsze lokacje*, s. 22 przypis 29; J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 47 n. Por. również *Szkice z dziejów ziemi krobskiej*, s. 17.

¹⁰¹ W literaturze bardzo różnie określano chronologię oraz osobę fundatora kościoła św. Idziego. Tradycja wiąże na ogół jego powstanie z księciem Władysławem Hermanem (po 1086 r.), który miał go ufundować po urodzeniu się syna Bolesława, w osadzie targowej w Krobi, jako kościół parafialny, por. MPH s.n., t. VIII, s. 24 (głosa Sędziwoja z Czechla na marginesie *Kroniki wielkopolskiej*). Według J. Długosza kościół w Krobi (i wiele innych) wybudował w 1144 r. Piotr ze Skrzywna Włostowic, por. SHG cz. II, z 3, s. 460. Jedyne sondażowe badania, przeprowadzone w 1961 r., pozwoliły ustalić początki Kościoła przed połową XII w., por. R. L i n e t t e, *Kościół św. Idziego w Krobi*. Dokumentacja historyczna (mpis u Woj. Konserwatora Zabytków w Poznaniu), Poznań 1962, s. 3 n. Wydaje się, że gruntowne badania archeologiczno-architektoniczne mogą zweryfikować ustaloną przez autorkę chronologię obiektu. Ostatecznie do miana fundatora kościoła św. Idziego pretenduje książę Bolesław Krzywousty, względnie któryś z możnowładców (np. Piotr Włostowic), por. J. D o b o s z, *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, s. 180–183, 264 n.

jało się osiedle wiejskie, biegła ona obecnie bezpośrednio na północ do Krobi, stąd przez Starą Krobię, Podrzeczce i Grabonóg kierowała się w stronę przeprawy na Obrze w Mszczycynie i dalej do Dolska¹⁰².

W związku z przeprowadzoną wyżej analizą kształtowania się osadnictwa przedmiejskiego Krobi zachodzi pytanie, jakie były przyczyny przeniesienia ośrodka targowego ze Starej Krobi nad rzekę Strugę (Krobia). Kwestią tą zajmował się Jan Leśny, którego ustalenia funkcjonują dotychczas w literaturze. Autor ten dowodzi, że przyczyną wspomnianej translokacji osadniczej były zmiany przebiegu ważniejszych szlaków komunikacyjnych, a w szczególności wykształcenie się głównej drogi równoleżnikowej w południowej Wielkopolsce, łączącej Głogów z Kaliszem, przez Górę, Poniec i Krobię¹⁰³. W rzeczywistości jednak w tym okresie (XI–XII w.) taka droga dalekobieżna nie istniała, a pojawiła się dopiero w okresie XIII/XIV w., po wołaniu ośrodków miejskich w śląskiej Górze oraz wielkopolskim Poniecu¹⁰⁴. Jedynym zaś wcześniejszym połączeniem Kalisza z Głogowem był szlak, prowadzący na południe od Krobi, przez Starygród, Czestram i Sądowel¹⁰⁵. Natomiast z Kalisza do Krobi przez Starygród biegła wówczas wyłącznie droga lokalna, powstała po uformowaniu się ośrodka przedmiejskiego w Kaliszu, która jednak nie posiadała kontynuacji w stronę Głogowa, lecz wyłącznie do Krzywina¹⁰⁶. Jedyna więc korekta, jaką można dostrzec w sieci drożnej tych czasów, to

¹⁰² W XIII w. nastąpiła kolejna korekta szlaku poznańskiego, polegająca na skierowaniu go ze Żmigrodu bezpośrednio na północ, w stronę Miejskiej Górki i Niepartu. Natomiast w 2 poł. XIII w. szlak ten z Krobi biegł w stronę Krajewic, gdzie przekraczał rzekę Kanię, następnie wzdłuż lewego jej brzegu, przez Dusinę i Kunowo kierował się w stronę Dolska. Ta ostatnia korekta była związana z wytworzeniem się w Gostyniu ośrodka przedmiejskiego.

¹⁰³ J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 47.

¹⁰⁴ Szczegółową analizę sieci drożnej w rejonie Głogowa przeprowadziła M. M ł y n a r s k a - K a l e t y n o w a, *Pierwsze lokacje*, s. 90–92 i przypisy 131–136.

¹⁰⁵ Por. rekonstrukcję drogi Kalisz–Głogów w XII i pocz. XIII w. przez M. M ł y n a r s k a - K a l e t y n o w a, tamże, s. 42 ryc. 5 i 6. Skrzyżowanie drogi kalisko-głogowskiej z południkową drogą Poznań–Wrocław następowało jedynie w Czestramiu (gród, targ), natomiast w Krobi dopiero w XIII/XIV w.

¹⁰⁶ Por. Z. K u r n a t o w s k a, *Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu, w świetle badań wykopaliskowych w latach 1978–1983*, "Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza", t. 16/1987, z. 2, s. 7–8 oraz ryc. 1.; A. W ę d z k i, *Kalisz w państwie wczesnopiastowskim i w okresie rozbitcia feudalnego*, w: *Dzieje Kalisza*, pod red. W. R u s i Ń s k i e g o, Poznań 1977, s. 49 n. oraz ryc. 5 i 6.

wspomniane już przesunięcie drogi wrocławsko-poznańskiej z Niepartu w stronę Krobi i dalej znanym szlakiem do Dolska, z pominięciem Potarżycy, której dotychczasowe połączenia ze Starą Krobią przekształcone zostały w drogi lokalne. Ze swej strony upatrujemy przyczyn wspomnianej translokacji osady targowej nad rzekę Strugę nie w zmianie sieci dróg, lecz w kompleksie spraw, jakie wówczas zaistniały w tym rejonie Wielkopolski. Najważniejszą z nich była niewątpliwie przebudowa sieci grodów lokalnych, do której dostosowano sieć osadniczą; właśnie konsekwencją tego stało się przeniesienie osady targowej ze Starej Krobi w sąsiedztwo ośrodka obronnego, położonego po przeciwnej stronie rzeki Strugi. Drugą z tych przyczyn, może nawet istotniejszą, mogło być pojawienie się w XI/XII w. na omawianym obszarze pierwotnych nadań książęcych na rzecz biskupstwa poznańskiego, do których niewątpliwie należała również osada wiejska Stara Wieś (bez targu), być może zaginione Zimnowo oraz inne dobra, których nie da się już dziś zidentyfikować. Wreszcie kolejną przyczyną było dostosowanie sieci targów do zmienionej sytuacji, po upadku grodu i targu w Czestramiu. Przesunięcie targu krobkiego miało być może na celu objęcie części terenów południowej Wielkopolski, obsługiwanych dotąd przez ośrodek targowy w Czestramiu. Tak więc w wyniku zmian osadniczych, dokonanych do połowy XII w., wykształciły się na omawianym obszarze dwa rodzaje własności: kościelna – biskupstwa poznańskiego z centrum w Starej Krobi oraz książęca nad rzeką Strugą, składająca się z zespołu elementów osadniczych (gród, targ, kościół) i objęta jednolitą nazwą Krobia.

Najstarsza wzmianka o Krobi nie zachowała się w żadnym współczesnym akcie prawnym, znamy ją jedynie z późniejszych przekazów (XIV w.), jakie dochowały się w bałamutnych nieraz źródłach narracyjnych, a mianowicie: w *Roczniku kapituły gnieźnieńskiej* i *Kronice wielkopolskiej*. Chodzi o przywilej Władysława Odonica z 1232 r., w którym książę wielkopolski zezwolił biskupowi poznańskiemu Pawłowi polować na terenie biskupstwa, bić monetę wolną w Krobi, a więc w dowolnym stemplu i według wybranej przez siebie stopy menniczej, oraz nadał mu wieś pewnego Fulka (czy Sułka) koło Kro-

bi¹⁰⁷. Różnice, występujące w treści obu cytowanych przekazów historycznych spowodowały długotrwałą dyskusję, która po kilkudziesięciu latach nadal dzieli badaczy w paru istotnych kwestiach¹⁰⁸. Najwięcej emocji wywołały wzmianki *Kroniki* na temat *opidum Crobya*, jak również odmienne nazwanie ofiarowanej biskupowi przez księcia Władysława wsi: raz *villam Fulconis*, czyli wsi Pełki (Pełczyce?) – w *Roczniku* oraz *villam Sulcowa Crobya* (wieś Sułka – Sułkowice koło Krobi) – w *Kronice wielkopolskiej*. Generalnie można stwierdzić, że wszelkie rozbieżności w literaturze odnośnie interpretacji obydwu przekazów historycznych wynikają z traktowania całego osadnictwa krobkiego aż do momentu utworzenia miasta lokacyjnego, jako jednolitej całości, przynależnej jednemu tylko właścicielowi. Nie zdawano sobie sprawy z podstawowego faktu, że wspomniane źródła powstały w okresie, gdy sytuacja własnościowa na obszarze dawnego pola krobkiego różniła się nie tylko od tej, w jakiej ono funkcjonowało w X–XII w., ale również od istniejącej w pierwszej połowie XIII w. (1232 r.)¹⁰⁹. Pominięto jednocześnie prawdopodobny fakt, że autor *Kroniki wielkopolskiej*, notując pod rokiem 1232 "miasto Krobie", miał jedynie na uwadze istniejące w drugiej połowie XIV w. (tj. w okresie pisania *Kroniki*) miasto lokacyjne Krobia, mógł więc nic nie wiedzieć o istnieniu w pobliżu miasta wcześniejszej osady targowej oraz nie orientował się w pierwotnych stosunkach osadniczych i własnościowych, funkcjonujących w rejonie omawianej miejscowości¹¹⁰.

¹⁰⁷ MPH s.n., t. VI, s. 3 n. *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej: Item anno Domini 1232 dux Wladislaus filius Odonis concessit episcopo Paulo venari per episcopatum et monetam liberam cudere in Crobya et villam Fulconis iuxta Crobya*; MPH s.n., t. VIII, s. 84, 170, *Kronika wielkopolska: ...concessit eciam prefatus dux eodem privilegio Paulo episcopo Poznaniensi et suis successoribus monetam cudere in oppido Crobya dans eidem villam, que dicitur Sulcowa Crobya et quod possint venari in quolibet loco ipiscopatus sui*.

¹⁰⁸ Przywilejem z 1232 r. zajmowali się m.in.: E. C a l l i e r, *Szkiece geograficzno-historyczne*. Seria I, Poznań 1888, s. 55–56; R. G r o d e c k i, *Przywilej menniczy biskupstwa poznańskiego z r. 1232*, Poznań 1921; K. T y m i e n i e c k i, *Przywilej biskupstwa poznańskiego z roku 1232 na tle rozwoju immunitetu w w. XIII*, Poznań 1934; S. S u c h o d o l s k i, *Moneta możnowładcza i kościelna*, s. 90–93.

¹⁰⁹ R. G r o d e c k i, *tamże*, s. 6; J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 50.

¹¹⁰ K. B u c z e k, *Targi i miasta*, s. 100, wyklucza istnienie w Krobi "civitas" przedlokacyjnej.

Faktem niezbitym jest natomiast, że biskupi poznańscy otrzymali w 1232 r. prawo bicia monety w Krobi, a więc w zespole osadniczym, jaki ukształtował się przed połową XII w. nad rzeką Strugą. Pozostaje zatem kwestia lokalizacji tej mennicy: po południowej czy też po północnej stronie wspomnianej rzeki. Śmiało wykluczyć można część południową, należącą wówczas do księcia, gdyż znajdował się tam gród obronny oraz około połowy XIII w. ustanowiono w tej części Krobi kasztelanię. Tak więc w grę może wchodzić jedynie osada targowa z kościołem św. Idziego, po północnej stronie rzeki Strugi¹¹¹. Musiała już w tym czasie znajdować się we władaniu biskupów poznańskich, a jej przejście nastąpiło w bliżej nieustalonym czasie, między połową XII w., a rokiem 1232, najprawdopodobniej jednak bliżej tego pierwszego okresu. Kolejne zróżnicowanie nazwy nastąpiło po przejściu osady targowej przez kościół poznański lub dopiero po powstaniu kasztelanii krobskiej. Tereny książęce, położone na południe od rzeki Strugi, zaczęto nazywać Krobiami, natomiast osada targowa po jej północnej stronie otrzymała określenie "Kościół", "Kościelna Wieś" (w nowszych czasach Kościelskie)¹¹². Bardziej skomplikowana jest sprawa nazwy wsi, darowanej Kościołowi poznańskiemu w 1232 r. przez księcia Odonica. Z pewnością rację mają R. Grodecki i B. Kürbis, którzy dowodzą, że autor *Kroniki* błędnie odczytał we wcześniejszym *Roczniku kapituly gnieźnieńskiej villam Fulconis*, jako *villam Sulconis* (błąd paleograficzny), wpisując do swego dzieła wieś Sułka (Sułkowice k. Krobi), zamiast wsi Pełki (zaginione Pełczyce)¹¹³. Taką decyzję ułatwił mu fakt, że w pobliżu Krobi nie istniały już wówczas

¹¹¹ R. Kiersnowski, *Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich*, Warszawa 1964, s. 171, 191 oraz S. Suchodolski, *Moneta możnowładcza i kościelna*, s. 90 n. uważają, że mennica znajdowała się w biskupim mieście Krobia.

¹¹² Por. S. Kozierowski, *Ziemia Gostyńska*, s. 105–108. Źródła pod rokiem 1307 podają nazwę tej wsi jako "Koscol" (KDW II nr 910), zaś w 1420 r. i później "Coszczelna Wyesch, Koscielna Wies" (KDW VIII nr 889). Na wcześniejsze podziały własnościowe Krobi wskazuje również zachowana do dziś w miejscowej tradycji nazwa Granica, jako drugie określenie rzeki Strugi, por. A. Hanysz, *Ziemia Gostyńska*, Poznań 1967, s. 54 i rys. na s. 55.

¹¹³ Por. R. Grodecki, *Przywilej menniczy*, s. 5; B. Kürbis, w: *Kronika wielkopolska*, s. 213 przypis 289; Teżże, w: MPH s.n., t. VI, s. 13–14 przypis 18. Większość dawnej i współczesnej literatury zupełnie pominęła rozważania R. Grodeckiego na ten temat, przyjmując bez większego uzasadnienia i w oderwaniu od ówczesnej sytuacji własnościowej, lekcję: *villa Sulconis*.

(2 połowa XIV w.) żadne Pełczyce, które przecież, co nie było w całym średniowieczu żadną rzadkością, mogły zaniknąć lub zostać włączone do innej osady jeszcze w XIII w. Zwrócić też należy uwagę, że wieś Sułka, czyli Sułkowice, położone 4 km na północny zachód od Krobi, nie mogą być w tej sprawie brane pod uwagę, gdyż osada ta została przejęta przez biskupstwo poznańskie dopiero w 1335 r., w drodze zamiany za kościelne Zewidowice i Warszaw, o czym wiadomo z konfirmacji zamiany dóbr, wydanej przez Kazimierza Wielkiego¹¹⁴.

Utworzenie kasztelanii krobskiej po 1241 r. przez książąt wielkopolskich Przemysła I i Bolesława Pobożnego, należy uznać jako wydarzenie jedynie marginalne w dziejach ośrodka krobkiego¹¹⁵. Została ona powołana w okresie narastania konfliktów międzydzielnicowych, jako jeden z elementów, wzmacniających pas pogranicza wielkopolsko-śląskiego¹¹⁶. Siedzibę kasztelana umieszczono na południowym brzegu rzeki Strugi (Granicy), w miejscu wcześniejszego grodu z XI/XII w, który jedynie przebudowano, wzmacniając wały obwodowe i wykorzystując wody rzeki do zwiększenia jego obronności¹¹⁷. Późniejsza zabudowa wyspy zamkowej (od XIV do XIX w.) całkowicie zatarła ślady najstarszych fortyfikacji. Źródła dostarczyły nam wiadomości jedynie o dwóch kasztelanach krobskich: Sędziwoju w 1258 r.¹¹⁸ oraz Stefanie synu Szczedrzyka z Jerki, w latach 1282–1284¹¹⁹. Z faktu, że po 1284 r. brak jest jakichkolwiek wzmianek o kasztelanach krobskich, natomiast już w 1293 r. pojawił się Stefan, kasztelan karzecki można wnosić, że po roku 1284, a przed 1293 r.

¹¹⁴ KDW II nr 1142. Już w 1307 r. występuje właściciel Sułkowic, jako świadek na dokumencie: "comes Sulco de Crobya" (KDW II nr 913). Nieprawdopodobne wydaje się przypuszczenie J. Nowackiego, *Dzieje archidiecezji*, s. 158, że jakiś dział Sułkowic, może skonfiskowany, był w rękach króla i przeszedł w 1232 r. na biskupstwo poznańskie, a główny zrąb tej wsi nabył Jan V Doliwa w 1335 r. od Mikołaja Sułkowica.

¹¹⁵ Por. Z. Kurnatowska, *Przemiany lokalnych ośrodków*, s. 24; A. Wędkiewicz, *Ze studiów*, s. 66.

¹¹⁶ K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993, s. 82.

¹¹⁷ KDW I nr 371.

¹¹⁸ KDW I nr 513 i nr 549.

¹¹⁹ Kasztelan karzecki Stefan z 1293 r. (KDW II nr 706) jest zapewne identyczny ze Stefanem z Jerki, kasztelanem krobkim w latach 1282–1284, por. *Urzednicy wielkopolscy XII–XV wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław 1985, s. 49.

Przemysł II przeniósł kasztelanię z Krobi do książęcego Karca¹²⁰. Likwidację ośrodka kasztelańskiego można tłumaczyć znacznymi nadaniami ziemi na rzecz biskupstwa poznańskiego w książęcej części Krobi (na południe od rzeki Strugi), co w istotny sposób osłabiło władzę kasztelana oraz obniżyło jego dochody. Był to niezwykle ważny moment w procesie komasacji dóbr biskupich wokół ośrodka przedlokacyjnego w Krobi, która na przełomie XIII i XIV w. znalazła się w wyłącznym posiadaniu Kościoła poznańskiego.

Chociaż w źródłach klucz dóbr krobskich wymieniony został dopiero w przywileju Kazimierza Wielkiego z 1350 r.¹²¹, dla całych włości biskupich w Wielkopolsce, a pierwsi zarządcy Krobi znani są od 1396 r., sądzić należy, że ukształtował się już w XIII w., gdyż do końca tego stulecia biskupstwo poznańskie stało się właścicielem ośmiu okolicznych osad wiejskich¹²². Warto przy tym zwrócić uwagę na fragmentaryczność zasobów źródłowych, pochodzących z XIII w. i niemal całkowity ich brak z pierwszej połowy XIV w. W kolejnym stuleciu (XIV) klucz krobski wzbogacił się o trzy wsie¹²³, w XV w. pozyskał cztery wsie¹²⁴, a w XVI w. jedynie dwie osady wiejskie¹²⁵.

¹²⁰ Tak m. in. M. Młynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje*, s. 103. Inaczej R. Grodecki, *Przywilej menniczy*, s. 12.

¹²¹ KDW III nr 1295 (1350 r.).

¹²² Stara Krobia, przyjęta z darowizny książęcej zapewne przed 1232 r., pierwsza wzmianka w 1409 r. (KDW V nr 141); Kościelna Wieś darowana przez księcia przed 1232 r. (MPH s.n., t. VI, s. 3–4); Krobia (gród) przeszła na własność biskupstwa w latach 1284–1293 (KDW I nr 549, II nr 706); Zimnowo w posiadaniu biskupstwa przed 1290 r. (KDW II nr 643), w 1293 r. przyłączone do Domachowa (KDW VI nr 44); Domachowo prawdopodobnie w rękach biskupich już przed 1290 r. (KDW II nr 643), źródła dotyczące własności przed 1510 są bardzo zagmatwane, por. SHG cz. I, z. 3, s. 386; Rębowo przejęte w zastaw po 1293 r. (KDW II nr 704); Adamowo (Jadamowo) najprawdopodobniej nadane biskupstwu jeszcze w XIII w., po r. 1564 włączone do miasta Krobi jako przedmieście, por. R. Linette, *Krobia. Wskazania konserwatorskie* (mpis u Woj. Konserwatora Zabytków w Poznaniu), Poznań 1962, s. 7; Pelczyce, wieś zaginiona, darowana biskupstwu w 1232 r. (MPH s.n., t. VI, s. 3).

¹²³ Potarzyca stała się własnością biskupstwa w XIV w. (może wcześniej), na co wskazuje wczesny związek z osadnictwem krobskim (J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 139); Sulkowice przejęte w drodze zamiany w 1335 r. (KDW II nr 1142); Chumiutki przejęte w drodze darowizny przed 1307 r. (KDW II nr 910).

¹²⁴ Grabianowo znalazło się w rękach biskupich w XV w., choć pierwsza wzmianka pochodzi z 1510 r. (LBP, s. 112); Krajewski (Krajnice Małe) do biskupstwa należały przejściowo w latach 1427–1433 (KDW IX nr 1124); Posadowo przeszło do klucza

Po zakończeniu komasacji dóbr wokół Krobi i utworzeniu oddzielnego klucza z centrum w omawianej miejscowości, biskupi przystąpili do organizowania gospodarki wiejskiej w swoich posiadłościach na nowych zasadach, według prawa niemieckiego (oczynszowanie). Szczególnie zasłużył się w tym dziele biskup Jan V Doliwa (1356–1374), co odnotował w swojej kronice Janko z Czarnkowa, nazywając klucz włości krobskich mianem dystryktu oraz chwając biskupa za pomnożenie wsi Kościoła poznańskiego, którego pozostawił bez żadnych długów¹²⁶.

Nie jest znana dokładna data budowy rezydencji biskupiej (zamek) w Krobi, można jednak przypuszczać, że jakaś budowla powstała tutaj na miejscu grodu kasztelańskiego, na przełomie XIII i XIV w.¹²⁷ Według tradycji, wznosił go w połowie XV w. biskup Andrzej z Bnina, jako swoją siedzibę. Obok funkcji obronnych i rezydencjalnych, obiekt ten pełnił również rolę centrum administracji dóbr klucza krobkiego oraz miasta biskupiego¹²⁸. Ten pierwszy, murowany zamek istniał stosunkowo krótko, gdyż już w połowie XVI w. (1551 r.) podany został gruntownej przebudowie, według projektu włoskiego architekta Giovanniego Battisty Quadro¹²⁹. Nie zachowały się żadne przekazy ikonograficzne tego drugiego, murowanego obiektu. Na

krobkiego przed 1440 r. (KDW V nr 647); Żychlewo przeszło do dóbr biskupich w XV w. (LBP s. 112); SG, t. XIV, Warszawa 1895, s. 876.

¹²⁵ Bukownica w dobrach biskupich od 1510 r. (LBP s. 112; SG, t. XV, Warszawa 1896, s. 272) poprzednio własność szlachecka; Sikorzyn stanowił część Bukownicy, do dóbr biskupich należał od 1510 r. (LBP s. 112; SG, t. X, Warszawa 1889, s. 608).

¹²⁶ MPH, t. II, s. 665. W XIII i XIV w. na prawo niemieckie przeniesione zostały wsie: Domachowo (1290), Zimnowo (1290), Chumiutki (1294), Bukownica (1310), Rębowo (przed 1363), Sulkowice (przed 1367), Kościelna Wieś (przed 1307). W XV w. skolonizowano: Żychlewo, Sikorzyn, Posadowo, Potarzyce i Starą Krobie.

¹²⁷ Z zachowanych planów wynika, że zamku bronił rozbudowany system przeszkód wodnych, pozostały po wcześniejszych urządzeniach hydrograficzno-obronnych. Było regulą w średniowiecznym budownictwie obronnym, że miejsce już raz dobrze przygotowane do obrony starano się później utrzymać i doskonalić, por. K. Olejnik, *Grody i zamki*, s. 227.

¹²⁸ J. Lesny, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 86. W 1440 źródła odnotowały: *in stuba alba fortalicii episcopalis*, w 1443 i 1446 r. "*fortalicium*" w Krobi oraz w 1445 r. "*in castro Crobya, in stuba alba superiori*", por. SHG cz. II, z. 3, s. 458.

¹²⁹ SG, t. IV, s. 675, KZSz, t. V, s. 3, 27–28; R. Linette, *Krobia*, s. 7 (kontrakt pomiędzy biskupem poznańskim Benedyktym Izdbieńskim, a budowniczym Giovannim Battistą de Quadro w sprawie budowy zamku w Krobi).

planie Krobi z 1796 r. zaznaczono jego fragmenty we wschodniej części obszernej, kwadratowej wyspy, wytworzonej w północno-wschodnim rejonie miasta, przy południowym brzegu rzeki Strugi¹³⁰. Wykreślony tam zarys monumentalnego budynku na rzucie litery "L", z ryzalitem w środku elewacji wschodniej, jest zapewne pozostałością większego, czteroskrzydłowego założenia, otoczonego szeroką fosą. Wjazd do warowni zlokalizowano od strony południowo-zachodniej, gdzie znajdował się również most i rozbudowany system bramy. Popadający już od XVII w. w stopniową ruinę zamek krobowski, w wieku następnym uległ całkowitemu zniszczeniu, zaś jego resztki rozebrano w połowie XIX w.¹³¹

Problematyka kształtowania się miasta lokacyjnego w Krobi nie rysuje się dość jasno. Zaginęły dwa podstawowe dokumenty, dotyczące tej sprawy: zezwolenie królewskie na lokację miasta według prawa niemieckiego, a także kontrakt biskupa, wydany zasadzcy na zorganizowanie nowego ośrodka miejskiego. W porównaniu do innych źródeł, na przykład dotyczących problematyki gospodarczej, organizacji parafialnej, czy urządzeń miejskich, zasób zachowanych przekazów o samym mieście jest niezwykle ubogi¹³². W tej sytuacji pierwszoplanowym zadaniem jest próba odtworzenia etapów jego rozwoju, a przede wszystkim uściślenie czasu przekształcenia Krobi w ośrodek miejski.

Najstarszy przekaz, potwierdzający istnienie miasta, pochodzi dopiero z 1420 r. i wiąże się z decyzją biskupa poznańskiego Andrzeja Łaskarza, w sprawie przyłączenia Kościelnej Wsi do *opidum Crobya*¹³³. Cztery lata później występuje Paweł Jary (Jari) i jego syn Maciej Rampalicz, wójtowie krobscy, natomiast od 1440 r. pojawiają się w źródłach burmistrz i rajcy miejscy (rada)¹³⁴. Widać więc z tego, że w początkach XV w. Krobica była już w pełni rozwiniętym i od dłuższego czasu funkcjonującym według prawa niemieckiego miastem lokacyjnym, co potwierdzają obficie zachowane dla tego okresu źró-

¹³⁰ Por. H. Münch, *Geneza*, tabl. XXIX.

¹³¹ KZSz, t. V, z. 3, s. 28.

¹³² Por. SHG, cz. II, z. 3, s. 452–460, gdzie G. Rutkowska zestawiała źródła, dotyczące Krobi.

¹³³ KDW VIII nr 889. Od 1416 występują w źródłach mieszczanie ("cives") krobscy, co jest również ważkim dowodem na funkcjonowanie miasta lokacyjnego w Krobi. w początkach XV w., por. na temat "cives", A. Wędzki, *Początki reformy miejskiej*, s. 96 n.

¹³⁴ SHG cz. II, z. 3, s. 459.

dła pisane. W literaturze przedmiotu dość powszechnie przyjęło się przekonanie, że miasto na prawie niemieckim lokowano w Krobi dopiero po roku 1350¹³⁵. Tezę tę sformułowano zaś jedynie na tej podstawie, że w znanym dokumencie króla Kazimierza Wielkiego dla biskupstwa poznańskiego z cytowanego roku, nasza miejscowość wymieniona została jako "dystrykt" krobowski (klucz dóbr), z pominięciem jej miejskiego charakteru, którego zdaniem wielu autorów, nie mogła jeszcze wówczas posiadać¹³⁶. Jednakże nie zwrócono uwagi na dość istotny szczegół, że wspomniany przywilej nie odróżniał wówczas miast od wsi, gdyż bardziej chodziło zapewne o wymienienie istniejących kluczy dóbr biskupich, aniżeli poszczególnych miast¹³⁷.

Dodatkowego argumentu przeciwko lokacji miejskiej w Krobi dopiero po roku 1350 dostarcza nam Janko z Czarnkowa. Ten skrupulatny kronikarz odnotował fakt lokacji wielu wsi w dystrykcie kroboskim, przez biskupa Jana V Doliwę w latach 1356–1374, jednak milczeniem pominął kwestię ewentualnej lokacji przez niego miasta w Krobi co może oznaczać, że musiała ona już wówczas rządzić się prawem niemieckim¹³⁸. W oparciu o dotychczasowe spostrzeżenia, trzeba więc uznać rok 1350 za *terminus ante quem* lokacji Krobi. Aby uściślić czas przekształcenia Krobi w miasto lokacyjne, należałoby ustalić dolną granicę czasową *terminus post quem*, po której wydarzenie to miało miejsce. Z przeprowadzonej wcześniej analizy osadnictwa kroboskiego wynika, że już w XIII w. wykształcił się nad rzeką Strugą złożony zespół przedlokacyjny (targ, gród, osady wiejskie, kościół parafialny, węzeł drogowy), o wyraźnym charakterze przedmiejskim. Jak się jednak wydaje, zabrakło wówczas wystarczająco silnych procesów urbanizacyjnych, które pozwoliłyby na powołanie do końca

¹³⁵ Por. O. Lange, *Lokacja miast*, s. 30; A. Warschauer, *Städtischen Archive*, s. 96n. (przed 1400, a po 1350 r.); J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 417; J. Leśny, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 68. Na XIII w. przesuwają lokację miejską w Krobi: A. Hanysz, *Ziemia Gostyńska*, s. 276; *Szkice z dziejów*, s. 19 (między 1285 a 1290); M. Młynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje*, s. 47, przypis 7 (lata 30. XIII w.).

¹³⁶ KDW III nr 1295.

¹³⁷ Na ten fakt zwrócił uwagę już w 1888 r. E. Callier, *Szkice*, s. 54. Warto przy tym dodać, że przed 1350 r. status miasta lokacyjnego posiadały już miejscowości biskupie: Pszczew, Słupca, Śródka, Buk – również wymienione w przywileju Kazimierza Wielkiego, bez podkreślenia ich charakteru miejskiego.

¹³⁸ MPH, t. II, s. 65. Przy opisie wydarzeń z 1383 r. w Wielkopolsce pominięto miejski charakter Krobi, por. MPH t. II, s. 747 – *Kronika Janka z Czarnkowa*.

XIII stulecia osady na prawie miejskim. W każdym razie w początkach XIV w. Krobia nie posiadała jeszcze statusu miasta lokacyjnego. Wskazuje wyraźnie na to pominięcie jej w wykazie tak zwanych dystryktów, wprowadzonych w Wielkopolsce, w 1312 r., przez książąt głogowskich¹³⁹. Wiadomo skądinąd, że dystrykty tworzyły okręgi sądowe, skupione wokół centrum, jakim było z reguły miasto lokacyjne¹⁴⁰. W związku z tym można przyjąć ze znacznym prawdopodobieństwem, że data założenia miasta kryje się między rokiem 1312 (utworzenie "districtus" w Wielkopolsce), a momentem wydania przywileju dla biskupstwa poznańskiego przez Kazimierza Wielkiego, to jest rokiem 1350. Na dalsze uściślenie czasu lokacji Krobi nie pozwala chroniczny brak źródeł, głównie z pierwszej połowy XIV w.¹⁴¹. Niemniej okresem najbardziej sprzyjającym lokacji miasta w Krobi byłoby panowanie w diecezji poznańskiej biskupa Andrzeja Zaremby (1297–1318). Dotyczy to zwłaszcza lat po 1313, a przed rokiem 1318, kiedy dzięki przyczynieniu się do usunięcia z Wielkopolski Głogowczyków był on wielokrotnie nagradzany przez Władysława Łokietka. Zasluga jego było również zreformowanie administracji diecezji, uporządkowanie spraw majątkowych biskupstwa, a przede wszystkim rozwinięcie szerokiej akcji oczyszczania gospodarki wiejskiej według wzorów niemieckich¹⁴². Powyższa hipoteza, choć dość prawdopodobna, wymagałaby w przyszłości wsparcia nowymi wnioskami, po przeprowadzeniu szczegółowych badań archeologicznych na obszarze całego miasta lokacyjnego i przedmieścia Kościelskie.

Miasto lokacyjne zostało usytuowane na południe od rzeki Strugi i pierwotnego grodu kasztelańskiego (później zamku biskupiego), na obszarze o charakterze nizinym. Nic nie wiadomo na temat osadnictwa, rozwijającego się w pobliżu grodu i południkowo przebiegającej

¹³⁹ KDW II nr 952.

¹⁴⁰ Problematykę dystryktów wielkopolskich omówił szczegółowo, A. Gąsiorowski k i, *Districtus w Wielkopolsce początków XIV wieku*, „Roczniki Historyczne”, R. 32 (1966), s. 173–193, głównie s. 181 oraz mapy nr 1 i 2. Krobia, nie będąca wówczas miastem, znajdowała się w granicach dystryktu ponieckiego, ustanowionego przez Henryka II głogowskiego w 1310 r. (KDW II nr 932). Siedzibą dystryktu zostało wówczas wyznaczone inne miasto biskupie Słupca.

¹⁴¹ Por. SHG cz. II, z. 3, s. 452 n.

¹⁴² Por. *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, s. 24.

drogi tranzytowej¹⁴³. Mogła tam istnieć niewielka osada służebna, związana z funkcjonującym wcześniej grodem kasztelańskim, została jednak całkowicie wchłonięta przez późniejsze miasto lokacyjne. Niezwykle regularny plan miasta lokacyjnego z rzadkim w Wielkopolsce turbinowym układem ulic, wybiegających z rynku wskazuje na to, że powstał on na surowym korzeniu, w wyniku jednorazowego wymierzenia. Trzeba równocześnie podkreślić, że nie posiada żadnych śladów adaptowania wcześniejszych układów przestrzennych, mogących istnieć przed lokacją¹⁴⁴. Plan miasta po lokacji przybrał kształt zbliżony do kwadratu, którego północna pierzaja dochodziła do rzeki Strugi, tworzącej w tej części naturalną granicę Krobi. W XV w. miasto otrzymało linię sztucznych umocnień, w postaci wałów, rowów, fos i stawów, po których zachowały się wyraźnie widoczne ślady po stronie wschodniej, południowej i zachodniej. Rozmieszczenie średniowiecznych urządzeń obronnych utrwalił również przebieg obecnych ulic Wały i 15 Stycznia¹⁴⁵. Pasem umocnień objęty został również zamek biskupi, zbudowany w północno-wschodniej części miasta oraz kościół, wzniesiony w jego części północno-zachodniej. Ten ostatni, pod wezw. św. Mikołaja, powstał dopiero po lokacji miasta w XIV w., zapewne z fundacji biskupstwa poznańskiego¹⁴⁶. Przejął wkrótce po lokacji funkcję kościoła parafialnego¹⁴⁷, natomiast kościół św. Idziego w Kościelnej Wsi

¹⁴³ Część badaczy przyjmuje, że nowe miasto lokacyjne rozwinęło się w oparciu o starszą osadę przygodową lub podgrodzie, przy której rozwinęła się druga, obok Kościelnej Wsi, osada targowa oraz kościół św. Mikołaja, tak m.in. H. M ü n c h, *Geneza*, s. 75, 153–154; R. L i n e t t e, *Krobia*, s. 6; KZSz, t. V, z. 4, s. 25. Hipoteza taka nie znajduje pokrycia w źródłach. Miasto lokacyjne na południu od rzeki Strugi powstało w wyniku translokacji ośrodka (zespołu) przedlokacyjnego, rozwiniętego na północ od tej rzeki, por. T. L a l i k, *Stare Miasto*, s. 636.

¹⁴⁴ W literaturze zdarzają się zupełnie nieprawdopodobne twierdzenia, że układ przestrzenny Krobi powstał nie po lokacji w XIV w., lecz przed 1232 r., por. choćby R. L i n e t t e, *Krobia*, s. 5.

¹⁴⁵ J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 68 oraz ryc. 20.

¹⁴⁶ Na terenie kościoła św. Mikołaja nie prowadzono dotąd żadnych badań archeologicznych, stąd tak wielka rozpiętość w określeniu jego chronologii: S. K o z i e r o w s k i, *Szematyzm historyczny*, s. 176 (XII–XIII w.); Ks. K. K a c z m a r e k, *Z dziejów kultu św. Mikołaja w Polsce*, Leszno 1990, s. 171 (XIII w.); Miasta polskie, t. 2, s. 250 (XIII w.); J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji* s. 417 (po 1350 w związku z lokacją); KZSz, z. V, z. 4, s. 27 (XIII w.); A. D u b o w s k i, *Zabytkowe kościoły Wielkopolski*, Poznań 1956, s. 104 (XII/XIII w.).

¹⁴⁷ W XVI w. do parafii krobskiej należały 23 wsie, por. E. C a l l i e r, *Powiat kościański w XVI stuleciu*, Poznań 1885, s. 78.

zszedł do roli sukursalnego. Kościół szpitalny św. Ducha, fundowany przed 1428 r. przez mieszczan krobskich, wzniesiono tuż przy południowym wylocie z miasta drogi wrocławskiej, zapewne na obszarze przedmieścia Adamowo¹⁴⁸. Uderza fakt dostosowania dróg tranzytowych (południkowych i równoleżnikowych) do planu miejskiego, w którym odgrywały rolę raczej pomocniczą, nie naruszającą ogólnej koncepcji kształtu i rozmieszczenia bloków zabudowy, wraz z siecią ulic¹⁴⁹. Miasto musiało otrzymać w czasie lokacji przynajmniej dwie bramy miejskie; jedna z nich została wspomniana w czasach nowożytnych przy moście na rzece Strudze, u północnego wylotu ulicy Poznańskiej¹⁵⁰. Druga brama najprawdopodobniej kontrolowała południowy wylot z miasta, lecz źródła milczą na jej temat.

Po lokacji Krobia otrzymała wszystkie podstawowe urządzenia miasta średniowiecznego, jak: ratusz, kramy i jatki, szkołę parafialną, łaźnię, wiatrak, młyn koński na fosie oraz młyn słodowy. Do użytku mieszczan znajdowało się 14 łanów gruntów ornych, pochodzących zapewne z okresu lokacji oraz ogrody i łąki na przedmieściu Adamowo¹⁵¹. Z tego czasu pochodzą również uprawnienia mieszczan do jednego targu tygodniowego, jarmarku rocznego, a także do działalności rzemieślniczej, która szczególnie dobrze rozwijała się w XV w. Niewiele natomiast wiadomo na temat wzajemnych relacji między właścicielami miasta (biskupstwo) i zarządcami, a mieszkańcami. Sądzić jednak należy, że podobnie jak w pozostałych miastach kościelnych, kwestie te regulowały zasady prawa średniego, dającego znaczne uprawnienia właścicielom miast i ich zarządcom. Krobia rozwinęła się wkrótce w znaczący ośrodek miejski i centrum zarządu dóbr biskupich. W połowie XV w. zaliczona została do miast średnich, zamieszkałych przez około 1000 mieszczan¹⁵².

¹⁴⁸ U biegu ulic Jutrosińskiej i 15 Stycznia, por. R. L i n e t t e, *Krobia*, s. 7 i przypis 22. Przedmieście Adamowo (Jadamowo) powstało w rejonie ul. Powstańców Wielkopolskich, która poza miastem tworzyła drogę do Ponieca. Drugie przedmieście Kościeliskie zajęło dawną osadę Kościelną Wieś, na północ od rzeki Strugi (Granicy).

¹⁴⁹ Por. W. K o w a l e n k o, *Przewłoka*, s. 80 (mapa średniowiecznych szlaków drogowych), s. 97; 149) Por. K. W e j c h e r t, *Miasteczka polskie*, s. 144 i ryc. 157.

¹⁵⁰ J. L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 68 i ryc. 20.

¹⁵¹ Por. SHG cz. II, z 3., s. 452; W. S o b i s i a k, *Rozwój latyfundium*, s. 55.

¹⁵² W 1458 r. Krobia została zobowiązana do wysłania na wyprawę przeciw Krzyżakom 10 zbrojnych żołnierzy (*Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski* nr 129), natomiast w latach 1462–65 miasto uiszczało 7 grzywien i 66 groszy czyli w dziewięciu

3. Ślesin

Ślesin powstał na południowo-wschodnim krańcu Wysoczyzny Gnieźnieńskiej (zwanej również Pojezierzem Gnieźnieńskim) w szerokiej, południkowo ukształtowanej rynnie goplańskiej, w której oprócz Gopła znajdują się liczne jeziora pochodzenia lodowcowego, jak: Ślesieńskie, Mikorzyńskie, Pątnowskie, Licheńskie i Gosławickie¹⁵³. W krajobrazie utworzonym przez działanie lądolodu dominują liczne wzgórza morenowe, sandry, terasy piaszczyste, a także głębokie bruzdy rynien jeziornych i niewielkich, bezodpływowych oczek wodnych¹⁵⁴. Wzdłuż brzegów Jeziora Ślesieńskiego zalegają bardzo urodzajne gleby bagienne i mady o dużej wartości gospodarczej i cechach biologicznych, podobnych do występujących na terenie Kujaw, w okolicach Inowrocławia i Kruszwicy¹⁵⁵. Badania osadnicze ostatnich lat pozwoliły zlokalizować na zachód od wspomnianego jeziora istnienie już we wczesnym średniowieczu rozległej wyspy bezleśnej¹⁵⁶, urozmaiconej mniejszymi obszarami, o charakterze polno-leśnym, stwarzające niewątpliwie sprzyjające warunki dla rozwinięcia się wczesnego osadnictwa rolniczego w rejonie Ślesina¹⁵⁷.

Późniejsze miasto Ślesin ("Slessyno") rozlokowało się na niewielkim przesmyku, między jeziorami Ślesieńskim i Mikorzyńskim, w odległości około 14 km na północ od Konina¹⁵⁸. Zajęło ono całą

ratach, por. A. B i e n i a s z e w s k i, J. L a t z k e, *Rejestr poboru czyż z miast Wielkopolski w latach 1462–1465*, "Przegląd Historyczny", r. 68 (1977), s. 545–549.

¹⁵³ J. K o n d r a c k i, *Geografia regionalna*, s. 124 ryc. 22; A. D y l i k o w a, *Geografia Polski*, s. 556 ryc. 212; T. B a r t k o w s k i, *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*, tabl. I, omawiany mezoregion nosi tutaj nazwę Pojezierza Mogileńskiego.

¹⁵⁴ J. K o n d r a c k i, tamże, s. 145; A. D y l i k o w a, tamże, s. 562. Por. również T. B a r t k o w s k i, *O krajobrazie pierwotnym w rejonie Słupcy*, FAP, vol. 8–9 (1957–1858), s. 99 n.

¹⁵⁵ Na ten temat również A. W ę d z k i, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi ludzkiej do końca XIV wieku*, S.A., t. 13: 1966, s. 6.

¹⁵⁶ Pierwotny krajobraz ziemi łądzkiej we wczesnym średniowieczu, w tym również okolice Ślesina zrekonstruował A. W ę d z k i, tamże, s. 11 n. oraz mapa nr 1.

¹⁵⁷ Najstarsze ślady pobytu w rejonie Ślesina i Skulska ludności rolniczej kultury tzw. amfor kulistych pochodzą z około 3900 lat p.n.e., por. T. W i ś l a Ń s k i, *Kultura tzw. amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław 1966, s. 157 n.; T. M a l i n o w s k i, *Wielkopolska w otchłani wieków*, Poznań 1989, s. 61.

¹⁵⁸ W SG, t. X, Warszawa 1889, s. 761 uznawano obydwie jeziora, oblewające od północy i południa półwysp miejski za dwie połowy jednego Jeziora Ślesieńskiego, połączone po wschodniej stronie Ślesina wąskim kanałem, przez który przerzucono

powierzchnię półwyspu jeziornego, nieco na zachód od wąskiego kanału (rzeczka Goplenica), łączącego oba jeziora w miejscu przejścia drogi tranzytowej z niecki jeziornej na wysoczyznę. Istniejące warunki fizjograficzne zapewniały omawianej miejscowości naturalną ochronę, zwłaszcza od północy, wschodu i południa¹⁵⁹. Całkowity brak wczesnośredniowiecznych zabytków archeologicznych z terenu objętego zabudową późniejszego miasta, poważnie utrudnia ustalenie czasu powstania pierwotnej osady wiejskiej, jak również ukształtowania się ówczesnego osadnictwa ślesiańskiego. Uwzględniając jednak położenie Ślesina w stosunku do wczesnej sieci drożnej oraz późniejsze wzmianki źródłowe, możemy początki osady odnieść do drugiej połowy XII lub pierwszej połowy XIII w.¹⁶⁰

Zagadnienie kształtowania się sieci drożnej na obszarze ziemi konińskiej, choć posiada już bogatą literaturę, nie wyjaśnia szeregu szczegółowych spraw, związanych z przebiegiem i chronologią dróg w okolicy Ślesina, który – jak się wydaje – stanowił istotny węzeł drożny dla szlaków, przebiegających z zachodu na wschód oraz z południa na północ. Najmniej wątpliwości budzi droga z Poznania na Mazowsze i dalej do Lublina, która przebiegała przez Słupcę, Kleczew, Ślesin, Sompolno, Kłodawę i Łęczycę¹⁶¹. Choć większego znaczenia handlowego nabrała ona dopiero około XIV–XV w., to jednak biorąc pod uwagę metrykę miejscowości etapowych, mogła powstać przynajmniej dwa wieki wcześniej, jako jeden z wariantów wspomnianego szlaku poznańskiego w kierunku Torunia, przez Sompolno

most, po raz pierwszy wspomniany w źródłach, w 1422 r. (KDW V nr 365). W rzeczywistości Jezioro Ślesiańskie należy do grupy jezior goplańskich i stanowiło jedną z odnóg położonego od niego na wschód Jeziora Gopło. Rozdzielenie obu jezior musiało nastąpić już dość wcześnie, gdyż w XV w. odłączona część Gopła nosiła nazwę Jeziora Ślesiańskiego, z którego w czasach późniejszych wyodrębniono część południową, jako Jezioro Mikorzyńskie. Dawne stosunki w okolicy Ślesina doskonale ilustruje zachowane do dziś ukształtowanie terenu. Por. na ten temat W. K o w a l e n k o, *Przewłoka na szlaku żegludowym Warta – Gopło – Wisła*, "Przegląd Zachodni", R. VIII (1952) nr 5–8, s. 46 n. oraz szkic sytuacyjny na s. 51.

¹⁵⁹ Zwraca na to uwagę H. M ü n c h, *Geneza*, s. 107.

¹⁶⁰ Ślady osadnictwa, datowanego na XI–XIII w. (faza D–E) odkryto na południe od miasta, w pobliżu Jeziora Mikorzyńskiego oraz cmentarzysko szkieletowe z XII/XIV w., por. S i M, t. VI, s. 358–359.

¹⁶¹ S. W e y m a n n, *Ze studiów*, s. 222; A. W ę d z k i, *Rozwój osadnictwa*, s. 64 (XIV w.); W. K o w a l e n k o, *Przewłoka*, s. 52.

i Radziejów. Wczesną chronologię omawianego szlaku potwierdza pośrednio istnienie w Ślesinie dawnej komory celnej, należącej pierwotnie do grodu kasztelańskiego w Łądzie¹⁶². Znacznie więcej rozbieżności budzi przebieg starego szlaku z Wrocławia do Kruszwicy i dalej do Gdańska, który część badaczy kieruje, poczynsz od Konina, przez Kazimierz Biskupi, Kleczew i Strzelno¹⁶³. W takim wariacie, właściwym raczej dla okresu funkcjonowania znanego szlaku bursztynowego¹⁶⁴, omawiana droga odchyłała się szerokim łukiem w stronę Kazimierza Biskupiego (na zachód), powracając dopiero w Kleczewie do swego południkowego biegu. W konsekwencji tego wydłużała się o około 12 km, natomiast Konin, wraz ze swoim dwunastowiecznym słupem drogowym, przestał wówczas wyznaczać połowę trasy z Kalisza do Kruszwicy¹⁶⁵. Bardziej prawdopodobne jest, że szlak ten przebiegał wzdłuż zachodniego brzegu jezior rynny goplańskiej, przez Gosławice, Pątnów, Ślesin, Skulsk do Kruszwicy, posiadając na całej swej długości od Konina do Kruszwicy charakter przyjeziorny¹⁶⁶. Najwięcej kontrowersji wzbudziła wysunięta przez Władysława Kowalenkę oraz przyjęta przez innych badaczy hipoteza o funkcjonowaniu w średniowieczu drogi wodnej między Wartą a jeziorem Gopło, a także o możliwości istnienia w tym rejonie kasz-

¹⁶² Por. J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 143; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV w.*, Warszawa–Poznań 1974, s. 103.

¹⁶³ W ten sposób rekonstruuja drogę ze Śląska na Pomorze m.in. H. M ü n c h, *Geneza*, s. 82; I. T ł o c z e k, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 157, rys. 168; T. D u n i n – W ą s o w i c z, *Topografia wczesnośredniowiecznego regionu konińskiego w świetle badań hydrograficznych*, w: *Z dziejów regionu konińskiego*, red. M. D e m b i ń s k a, Wrocław 1970, s. 61 rys. 1; A. W ę d z k i, *Rozwój osadnictwa*, s. 41–42; tenże, *Konin w czasach przedrozbiorowych*, t. I, Konin 2000, s. 35.

¹⁶⁴ Por. A. C o f t a – B r o n i e w s k a, A. K o ś k o, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, s. 204 ryc. 77 (przebieg szlaku bursztynowego na odcinku wielkopolsko-kujawskim), s. 223 rys. 88 (przebieg szlaku przez ziemie polskie) oraz s. 222.

¹⁶⁵ T. D u n i n – W ą s o w i c z, *Inskrypcja konińska z 1151 r.*, w: *Z dziejów regionu konińskiego*, s. 153–158, J. K a m i ń s k a, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 194 oraz przypis 74; T. W ą s o w i c z ó w n a, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, red. A. G i e y s z t o r, t. I, Kalisz 1960, s. 79.

¹⁶⁶ Por. W. K o w a l e n k o, *Przewłoka*, s. 80 (mapa średniowiecznych szlaków drogowych).

telanii przewłockiej¹⁶⁷. Droga ta, począwszy od Konina, prowadziła rzekomo rzeczką Goplenicą, następnie jeziorami: Pałnowskim, Wasowskim, Mikorzyńskim, Ślesińskim, Czarnym i Mielno, i dalej rzeką Noteć (początkowo Noteś) do jeziora Gopło¹⁶⁸. W miejscu przzerwiania drogi wodnej między jeziorami Ślesińskim a Gopło, w pobliżu miejscowości i grodu Przewłoka (ob. Żółciniec), łodzi miano przeciągać (przewłócać) na krótkim odcinku po łądzie, w celu pokonania wału wzgórza, rozciągającego się w poprzek szlaku wodnego¹⁶⁹. Istniejący w pobliżu gród obronny, uchodzący w części literatury jako kasztelański¹⁷⁰, zapewnić miał bezpieczeństwo statkom i łodziom, przewlekającym z jeziora Ślesińskiego do Gopła. Nowsze badania wykazały jednak, że nazwa "Przewłoka" koło Ślesina może wprawdzie świadczyć o genezie transportowej, jednak brak jest dowodów źródłowych, potwierdzających jej funkcjonowanie w XIII–XIV w.¹⁷¹ Odrzucono również hipotezę o istnieniu kasztelanii przewłockiej, gdyż opierała się na mylnej interpretacji wzmianki źródłowej z 1316 r. W rzeczywistości bowiem określenie *Pervoldo castellano de Prsevloky* oznacza Berwolda, właściciela grodu oraz wsi Przewłoka, które należały do rodu Godziębów – a nie kasztelana przewłockiego¹⁷². Część badaczy

¹⁶⁷ Koncepcję tę, wysuniętą w 1952 r. przez W. K o w a l e n k ę (Tenże, *Przewłoka*, s. 50 n.) przyjęli m.in. J. K a m i ń s k a, tamże, s. 118–119; A. W ę d z k i, *Rozwój osadnictwa*, s. 66–67; A. G ą s i o r o w s k i, *Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XIII–XV wieku*, "Czasopismo Prawno–Historyczne", t. XIX (1967), z. 1, s. 68. Nie mają wątpliwości co do istnienia w okresie wczesnopanństwowym wodnych połączeń komunikacyjnych Warty z Notecią i dalej Wisłą, poprzez rynną Gopła i odchodzących od niej cieków Z. i S. K u r n a t o w s c y, *Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych*, w: *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 1, s. 120.

¹⁶⁸ Por. W. K o w a l e n k o, tamże, s. 71 oraz szkic na s. 80.

¹⁶⁹ Tamże, s. 56–57 – schemat przekroju szlaku wodnego przy Przewłoce.

¹⁷⁰ KDW II nr 984: W 1416 r. występuje "*Pervold castellanus de Prsevloky*".

¹⁷¹ Por. E. K o w a l c z y k, *Powracający temat: "przewłoka"*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 43 (1995) nr 4, s. 497–498 oraz zwłaszcza s. 504–505 przekonywająco podważyła tezę o wykorzystaniu przewłoki ślesińskiej do celów komunikacyjnych.

¹⁷² KDW II nr 984. Por. ustalenia J. B i e n i a k a, *Wielkopolska, Kujawy wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306*, Toruń 1969, s. 78–80, który utożsamia Berwolda jako cześnika gnieźnieńsko–kaliskiego (1320–1321), a następnie kasztelana śremskiego (1324–1329). Zob. także, *Urzednicy wielkopolscy*, s. 109 nr 73; s. 162 nr 542.

opowiada się za funkcjonowaniem przedstawionej wyżej drogi wodnej, jako odcinka szlaku bursztynowego w okresie rzymskim¹⁷³. Sprawa ta wymaga jednak dalszych badań archeologicznych wzdłuż brzegów wszystkich jezior rynny goplańskiej.

W źródłach pisanych Ślesin ukazuje się stosunkowo późno. Po raz pierwszy wymieniony został w dokumencie księcia mazowieckiego Konrada, wystawionym w 1231 r., w obecności starszych synów: Bolesława i Kazimierza, biskupa kujawskiego Michała, wojewody mazowieckiego Boguszy oraz księcia wielkopolskiego Władysława Odonica¹⁷⁴. Na podstawie tego dokumentu Konrad darował (sprzedał) *villam Sleszyno* biskupstwu poznańskiemu, w zamian za pobrane przez księcia dziesięciny i dług w wysokości 130 grzywien srebra. W akcie tym co prawda nie wspomniano o nadaniu uprawnień fiskalnych biskupowi poznańskiemu Pawłowi, lecz z późniejszych źródeł wiadomo, że w Ślesinie od dawien dawna (*ab antiqua*) funkcjonowała komora celna, której dochody w znacznej części pobierał Kościół poznański, natomiast pewną część również kasztelan łądzki¹⁷⁵. Trudno stwierdzić, czy uprawnienia celne otrzymali biskupi poznańscy razem ze Ślesinem w 1231 r., czy w momencie uposażenia biskupstwa w część dochodów, należących do kasztelanii w Łądzie. Jak przypuszcza J. Nowacki, mogła to być pierwotna komora celna grodu kasztelańskiego w Łądzie, którą – być może po założeniu opactwa cysterskiego w tej miejscowości – przeniesiono do książecego jeszcze wówczas Ślesina¹⁷⁶. Tak więc można powiedzieć, że Ślesin stanowił liczący się punkt kontrolny i celny przy ważnych drogach, prowadzących z Wielkopolski w kierunku północnym i wschodnim. Natomiast dzięki położeniu w rejonie pogranicznym, między Wielkopolską i Kujawami

¹⁷³ Tak m.in. A. W ę d z k i, *Konin w czasach przedrozbiorowych*, s. 22.

¹⁷⁴ KDW I nr 134.

¹⁷⁵ SG, t. X, s. 762; J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 143. Według inwentarza z 1564 r. oraz protokołu zeznań świadków kasztelana łądzkiego z 1573 r. wiadomo, że z dawien dawna ("*ab antiquo*") biskup poznański pobierał z komory celnej w Ślesinie cło od żelaza i wyrobów żelaznych, od kamieni młyńskich, ziemiopłodów, owoców, wina, miodu, wosku, łoju, soli, szkła, wędzideł, ołowiu, kół itp., natomiast kasztelanowi łądzkiemu przysługiwały dochody od przewozu przez komorę m.in.: koni, bydła i trzody chlewniej, por. *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich poznańskich r. 1564*, wyd. E. D ł u g o p o l s k i, Kraków 1939, s. 300–315 oraz AAP AE XII 228v (Acta episcopalia).

¹⁷⁶ J. N o w a c k i, tamże, s. 157.

mi, jego rola z pewnością wzrosła od połowy XII w., kiedy zaczęto dopiero tworzyć w miarę trwałe granice dzielnic podzielonego przez księcia Bolesława Krzywoustego państwa polskiego. W rezultacie swego strategicznego położenia (granica, ważne szlaki) Ślesin, wraz z przygranicznymi obszarami, był przedmiotem targów politycznych i walk zbrojnych, przechodząc na przemian w granice Wielkopolski i Kujaw¹⁷⁷.

Ze wspomnianego wyżej dokumentu wynika, że przed 1231 r. Ślesin należał do księcia Konrada mazowiecko-kujawskiego, jednak po tej dacie już nigdy w źródłach nie występuje, jako przynależny do Kujaw. Obecność na dokumencie księcia wielkopolskiego Władysława Odonica może oznaczać, że sprawa Ślesina była wówczas jedynie elementem szerszego procesu ustalania granicy pomiędzy Wielkopolską a Kujawami. Z dalszej analizy dostępnych źródeł można w tej kwestii przyjąć, że okolice Ślesina i Sompolna pierwotnie należały do kasztelanii łądzkiej i ziemi wielkopolskiej, następnie w nieznanych bliżej okolicznościach i czasie znalazły się w granicach Kujaw, i ostatecznie w pierwszej połowie XIII w. (około lat 1231–1237) te sporne tereny uległy podziałowi, w rezultacie którego Ślesin wrócił do Wielkopolski i w XIV w. należał do nowej kasztelanii zbarskiej, natomiast Sompolno pozostało przy Kujawach¹⁷⁸. Sądzić można, że właśnie te ukazane, zmienne losy polityczno-administracyjne Ślesina, stały się bezpośrednią przyczyną wyzbycia się go przez księcia na rzecz biskupstwa poznańskiego, przy którym pozostał aż do 1738 r., kiedy za zgodą Stolicy Apostolskiej przeszedł na własność kapituły poznańskiej¹⁷⁹.

Do połowy XIV w. brak jest wzmianek w źródłach na temat omawianej miejscowości. Można przyjąć, że Ślesin, będący wówczas w obrębie klucza ciężyńskiego, rozwijał się jako osada wiejska, przy-

¹⁷⁷ Problematykę zmian granicznych między Wielkopolską a Kujawami w Średniowieczu szczegółowo omówili, Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne, passim.*; Dla zagadnienia przynależności Ślesina, zwłaszcza s. 103 n. 177 n. oraz mapy nr 3 i 6. Zob. również R. K o z ł o w s k i, *Geneza i granice księstwa brzesko-kujawskiego*, Bydgoszcz 1978, s. 99 n. oraz mapa zał.

¹⁷⁸ Por. A. W ę d z k i, *Rozwój osadnictwa*, s. 74 n.; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, tamże, s. 178, 249; J. B i e n i a k, *Wielkopolska*, s. 78 n.; J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 157.

¹⁷⁹ AAP Acta et Decreta Capituli Posnaniensis XXXII 343v, 454, 487 wg J. N o w a c k i, tamże.

nosząca jednak dodatkowe dochody z tytułu funkcjonowania przy tutejszym węźle dróg tranzytowych komory celnej. Król Kazimierz Wielki, uwalniając w 1350 r. posiadłości biskupstwa poznańskiego od wszelkich opłat i ciężarów na rzecz monarchii w okresie wolnizny, udzielonej osadom wiejskim przez biskupa, wymienił również *villa Slessyno*, co niewątpliwie przydało tej miejscowości nowych bodźców dla rozwoju gospodarczego¹⁸⁰. W przywileju królewskim nie znalazły się jednak uprawnienia targowe dla Ślesina i pozostałych dóbr, będące zawsze ważnym elementem miastotwórczym ośrodków przedlokacyjnych. Źródła nic nie mówią na temat targu w Ślesinie, mimo iż na jego istnienie mogłaby wskazywać komora celna i węzeł dróg tranzytowych. W tej sytuacji trzeba przyjąć, że mieszkańcy omawianej miejscowości korzystali z najbliższych położonych targów w Koninie lub w Kazimierzu Biskupim¹⁸¹.

Kościół parafialny pod wezw. św. Mikołaja w Ślesinie, wzmiankowany po raz pierwszy w 1422 r., powstał zapewne dopiero w drugiej połowie XIV w. z fundacji biskupów poznańskich¹⁸². W skład niewielkiej parafii wchodziły oprócz Ślesina, wsie: Mikorzyn, Sławęcín, Biskupie, Szyszyn, Szyszynek i Lubomyśle¹⁸³. Należała ona do dekanatu zbarskiego diecezji gnieźnieńskiej¹⁸⁴. Pierwszy pleban Przeclaw znany

¹⁸⁰ KDW III nr 1295.

¹⁸¹ W Koninie (Stare Miasto) targ mógł funkcjonować już po połowie XII w., na co wskazuje istnienie węzła drogowego i powstanie w 1151 r. słupa drogowego. Kazimierz Biskupi posiadał targ od 1287 r. (KDW I nr 585). Trzeba dodać, że Ślesin położony w powiecie konińskim był znacznie oddalony od pozostałych dóbr biskupich klucza ciężyńskiego, znajdującego się w powiecie pyzdrowskim. Zapewne brak osadnictwa biskupiego wokół Ślesina sprawił, że nie czyniono wcześniej starań o przekształcenie go w osadę targową. Z tych też chyba powodów rezydencję biskupią zbudowano nie w Ślesinie a w Młodojewie, który jako ośrodek klucza wyodrębnił się z klucza ciężyńskiego w XVIII w., por. W. S o b i s i a k, *Rozwój latyfundiów*, s. 40–41 oraz mapa załączona do pracy.

¹⁸² KDW V nr 365. *Liber beneficiorum*, t. I, s. 208 (1486 r.); J. K o r y t k o w s k i, *Arceybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 do roku 1821*, t. II, Poznań 1888, s. 470 (1486 r.); S. K o z i e r o w s k i, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 188 uważa, że parafii ślesińskiej nie można zaliczyć do starszych; K. K a c z m a r e k, *Z dziejów kultu*, s. 34 (przed 1486 r.).

¹⁸³ *Liber beneficiorum*, tamże. W 1511–1512 do parafii ślesińskiej należało tylko Minichowo.

¹⁸⁴ J. B i e n i a k, *Wielkopolska*, s. 40–41; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne*, s. 55 lokują parafię ślesińską w dekanacie konińskim.

jest ze źródeł w latach 1413–1414 oraz kolejni w drugiej połowie XV w.¹⁸⁵ Równocześnie z kościołem parafialnym powołano najprawdopodobniej także szkołę parafialną, której pierwszy *rector scole* Andrzej, wymieniony został w dokumencie z 1414 r.¹⁸⁶ Zarówno kościół parafialny, jak i miejscowa szkoła powstały zapewne tuż po lokacji miejskiej Ślesina, gdyż stanowiły niezbędny element funkcjonowania każdego nowo zorganizowanego miasta na prawie niemieckim.

Zezwolenie na lokację miasta w Ślesinie biskup poznański Jan V Doliwa otrzymał w dniu 20 stycznia 1358 r. od króla Kazimierza Wielkiego. W tym samym dniu i miejscu (Kruszwica) król wydał dwa różniące się treścią dokumenty, dotyczące lokacji Ślesina¹⁸⁷. Na podstawie przywileju królewskiego nowe miasto miało zostać przeniesione na prawo niemieckie, według wzoru średzkiego¹⁸⁸ – stosowanego z reguły w osadach, należących z reguły do różnych instytucji Kościoła¹⁸⁹. Uzyskany z tej okazji immunitet uwalniał mieszczan i wszystkich mieszkańców miasta (*cives omnes et singulis inhabitatores*) od władzy sądowej urzędników królewskich i poddawał ich wyłącznie patrymonialnej władzy właścicieli miasta, czyli biskupów poznańskich. Jedynie wójt Ślesina mógł być sądzony przed sądem królewskim lub biskupim, generalnie jednak monarcha zrezygnował z kontroli nad sądownictwem miejskim¹⁹⁰. Dla rozwoju gospodarczego Ślesina istotne znaczenie posiadało uzyskanie prawa do cotygodniowych targów w każdy wtorek, jak również zwolnienie od ciężarów królewskich, przyznane na dwanaście lat (wolnizna)¹⁹¹.

¹⁸⁵ Liber beneficiorum, s. 208 i 210: w roku 1413 Przeclaw staje w konsystorzu gnieźnieńskim, w sprawie dziesięciny; KDW V nr 235: w 1414 r. występują proboszcz Przeclaw i kleryk Jan.

¹⁸⁶ KDW V nr 235.

¹⁸⁷ KDW III nr 1370; VI nr 178.

¹⁸⁸ KDW III nr 1370: *...de hereditate Slessyno opidum seu civitatem de novolocandam iure Theuthunico Novi fori, quod Srzedse vulgariter nominantur*, Por. O. L a n g e, *Lokacje miast*, s. 26, 59.

¹⁸⁹ Por. Z. Z d r ó j k o w s k i, *Geneza prawa średzkiego i jego rola dziejowa (1223–1511)*. AUW – Historia LXX, Wrocław 1990, s. 66–67.

¹⁹⁰ KDW III nr 1370. Por. Z. K a c z m a r c z y k, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV wieku*, Poznań 1936, s. 214–215.

¹⁹¹ KDW III nr 1370 (targ); VI nr 178 (wolnizna). Por. J. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936, s. 343. Właściwy akt lokacyjny dla Ślesina i zarazem wcześniej wydany, został zawarty

Po lokacji Ślesina wytyczono plan miasta, przebieg i zasięg jego granic zewnętrznych, wymierzono parcele mieszczańskie, uporządkowano przebieg dróg tranzytowych i ulic miejskich, wyznaczono miejsce na rynek, szkołę oraz zapewne ratusz, wagę miejską, łaźnię i inne urządzenia miasta średniowiecznego. Pierwotny plan miasta został w znacznym stopniu zatarty przez późniejszą, dość chaotyczną zabudowę, głównie po licznych pożarach budynków mieszczańskich i gospodarczych, a brak starszych źródeł kartograficznych oraz ikonograficznych dodatkowo utrudnia rekonstrukcję pierwotnego kształtu przestrzennego Ślesina¹⁹². W tym stanie rzeczy można pokusić się jedynie o bardzo ogólne określenie sytuacji przestrzennej miasta po lokacji, które powinno zostać zweryfikowane w drodze szerokich badań archeologicznych w miejscu obecnej zabudowy i wzdłuż głównych tras komunikacyjnych. Miasto zajęło niewielki półwysep, utworzony na przesmyku jezior Ślesińskiego i Mikołczyńskiego, dzięki czemu posiadało od północy i od południa naturalne granice obronne, natomiast od wschodu tworzył je niewielki, zabagniony kanał, łączący obydwie te jeziora. Jedynie od zachodu miasto było całkowicie otwarte i pozbawione obrony. Ośrodkiem miasta lokacyjnego został niewielki, kwadratowy rynek, wytyczony w miejscu skrzyżowania dwóch szlaków tranzytowych: warszawskiego (równoleżnikowy) i kruszwickiego (południkowy)¹⁹³. Ta pierwsza droga biegła podobnie jak dziś wzdłuż północnej pierzei rynku, natomiast druga prowadziła po osi placu

w dyplomie, znanym pod numerem 1370, gdyż zawiera typowy dla tego rodzaju przywilejów oraz czasu (XIV w.) kwestionariusz kancelaryjny, łącznie z wykazem świadków. Drugi dokument (KDW VI nr 178), nie posiadający wykazu świadków, mógł zostać utworzony nieco później (jeśli jest prawdziwy), w celu uzupełnienia aktu lokacyjnego o tak zwaną wolnicę (12 lat), która została w nim pominięta. Ten drugi znany jest z XV-wiecznego kopiarusza w AAP CP 2 k. 103v (*Liber privilegiorum capituli Posn. z XV w.*) pod tytułem: *Privilegium super Sleszino et de eadem civitatem locandam utrumque*. Nie ma chyba istotniejszego znaczenia, że pierwszy dokument w kopiaruszu umieszczony został na drugim miejscu, z tekstem: *Item aliud eiusdem materie*.

¹⁹² B. R o g a l s k i, *Kształtowanie się form przestrzennych sieci osadniczej Wielkopolski średniowiecznej*. Politechnika Poznańska. Rozprawy Nr 197, Poznań 1988. Suplementy, s. 265 nr 68, w oparciu o rękopis Chrzanowskiego z 1893 r. (AGAD k. 491, 118) zalicza rozplanowanie Ślesina do widlic. Oczywiście może to dotyczyć wyłącznie współczesnego planu miejskiego, czego autor nie zaznaczył.

¹⁹³ Według wycinka z *Karty Topograficznej Królestwa Polskiego*, reprodukowanej przez H. M ü n c h a, *Geneza*, s. 110, ryc. 27.

rynkowego. Kościół parafialny św. Mikołaja został zlokalizowany w północno-wschodnim bloku zabudowy, w miejscu wyraźnie odsuniętym od powierzchni placu rynkowego. Zabudowa mieszczańska zajmowała początkowo jedynie bloki przyrynkowe, za wyjątkiem pierzei południowo-wschodniej, którą objęto zabudową miejską dopiero w XIX w. Powstały wówczas dwa bloki na północ od rynku, jeden na południe i trzy bloki na zachód od placu rynkowego, tuż przy drogach tranzytowych.

Ważnym elementem urbanistycznym i komunikacyjnym był most, zbudowany na kanale ślesieńskim wzdłuż drogi warszawskiej, który w źródłach znany jest od 1422 r., lecz istniał już na pewno przed lokacją miasta¹⁹⁴. Wszystkie pozostałe elementy urbanistyczne, a głównie zabudowa miejska, zlokalizowana na północ, wschód i południe od rynku, należą już do czasów obecnych¹⁹⁵. Mimo posiadania dogodnych warunków dla rozwoju handlu, miasto nigdy nie przekształciło się w większy ośrodek gospodarczy i administracyjny. W połowie XV w. Ślesin zaliczony został do grupy najmniejszych ośrodków miejskich w Wielkopolsce¹⁹⁶, natomiast w drugiej połowie XVI w. przejściowo określany był mianem wsi¹⁹⁷. Ostatecznie prawa miejskie odebrano mu w 1870 r., a ponownie przywrócono po odzyskaniu niepodległości w 1921 r.

4. Dolsk

Obszar, na którym ukształtowało się miasto Dolsk, należy geograficznie do Pojezierza Krzywińskiego, wchodzącego w skład Pojezierza Leszczyńskiego, rozległego makroregionu, rozciągającego się

¹⁹⁴ KDW V nr 365. W lustracji dóbr biskupów z 1564 r. zapisano, że *przejazd jest dobry i nie potrzebuje naprawy*. Z rewizji tej wynika również, że w pobliżu mostu znajdowało się miejsce poboru cła, por. SG, t. X, s. 762.

¹⁹⁵ Szczególnie pomyślny okres rozwoju gospodarczego i demograficznego miasta miał miejsce w końcu XIX i początkach XX w., wtedy też nastąpiła dość intensywna rozbudowa miasta, por. *Miasta polskie*, t. II, s. 306.

¹⁹⁶ Na wojnę z Krzyżakami w 1458 r. miasto wysłało jedynie dwóch zbrojnych żołnierzy (*Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski* nr 129).

¹⁹⁷ *Źródła Dziejowe*. T. XII. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*. *Wielkopolska*, t. I, Warszawa 1883, s. 242, 287 (1579 r.).

równoleżnikowym pasem w środkowej części Wielkopolski¹⁹⁸. Niezwykle urozmaicony i bogaty w różne formy terenowe oraz jeziora teren ziemi dolskiej¹⁹⁹, jest dziełem leszczyńskiej fazy zlodowacenia wiślańskiego²⁰⁰. Charakterystyczną cechą krajobrazu, roztaczającego się wokół Dolska, są krótkie i strome stożki sandrowe, liczne wałowe pagórki morenowe oraz wzniesienia kemowe i ozy, o wysokości względnej do 41 m. Północna część regionu dolskiego znajduje się na wysoczyźnie morenowej falistej, składającej się z podłużnych wysp, wznoszących się na 105–115 m n.p.m.²⁰¹ W środkowej części omawianego regionu, na linii miejscowości: Ostrowieczno, Trąbinek, Dolsk, Miranowo i Brzednia strefę pagórków moreny czołowej rozciąga jeziora dolskich, mająca u swej podstawy 1 km szerokości i ciągnąca się równoleżnikowo na odcinku wynoszącym około 10 km długości²⁰².

Lasy, stanowiące obecnie zaledwie 19 proc. powierzchni gminy dolskiej, już przed połową XIV w. zostały tutaj w znacznej części wytrzebione, na co wskazują charakterystyczne nazwy trzynastowiecznych osad, położonych między Dolskiem a Gostyniem, jak choćby: Brzezie (1278 r.), Pozegowo (1246 r.), Grabonóg (1275 r.), Rębowo (1293 r.), Bukownica (1310 r.), Bączylas (1395 r.)²⁰³. Do dziś większe kompleksy leśne pozostały jedynie w okolicy Ostrowieczna, Pokrzywnicy, Podlesia i Włościejewic – na wschodzie oraz

¹⁹⁸ J. K o n d r a c k i, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, s. 103 oraz ryc. 12 na s. 106; Tenże, *Geografia regionalna*, s. 153 oraz ryc. 22 na s. 124; T. B a r t k o w s k i, *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*, s. 329.

¹⁹⁹ Pod nazwą tą rozumiemy obszar współczesnej Gminy Dolsk, wschodzącej w skład powiatu śremskiego.

²⁰⁰ J. K o n d r a c k i, *Geografia regionalna*, s. 153.

²⁰¹ T. B a r t k o w s k i, *Wielkopolska*, s. 329; F. J a ś k o w i a k, *Województwo Poznańskie*, s. 11, 103; K. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu*, s. 27; SG, t. II, Warszawa 1881, s. 103.

²⁰² S. K o z i e r o w s k i, *Ziemia Gostyńska*, s. 98, źródła pisane od XIII do XIV w. odnotowały w dolskiej rynnie jeziornej następujące akweny: Jezioro Brzednie (1294 r.), Jezioro Banie (1493 r.–ob. Dolskie Wielkie), Jezioro Dolsko (1548–ob. Dolskie Małe), Jezioro Ostrowieczno (1486 r.), Trąbinek, Kotowo (1365 r.), Ślesz (1400 r.), jak również kilka mniejszych jezior lub stawów bez nazw, por. również W. S o b i s i a k, *Rozwój latyfundiów*, s. 40–50.

²⁰³ H. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu*, s. 66 oraz załączona mapa zalesienia Wielkopolski od XIV do XIX w.

wokół Melpina, Cichowa i Miranova na zachodzie²⁰⁴. Gleby mikroregionu Dolska pozostają w ścisłym związku z morfogenezą i wykazują pewne zróżnicowanie, odpowiadające poszczególnym formom terenowym. Na obszarach wysoczyznowych przeważają gleby brunatne wylugowane, gleby pseudobielicowe i brunatne właściwe. Jeśli chodzi o ich wartość, są to w większości gleby średniej jakości, głównie piaszczyste i jałowe, mało przydatne dla produkcji rolniczej. O ich rozmieszczeniu mówią nazwy miejscowe typu Gola, Golina Łąka, Piaski, rozsiane po całym omawianym obszarze. Natomiast na terenach dolinnych i wzdłuż brzegów licznych akwenów spotyka się urodzajne gleby torfiaste, murszowate, nadto kilka wysp bardzo urodzajnych, czarnych ziem²⁰⁵. Niezwykle ważnym elementem fizjograficznym, tworzącym krajobraz ziemi dolskiej, jednocześnie wpływającym na ukształtowanie się sieci osiedli wiejskich oraz na przebieg dróg lokalnych i działalność materialną mieszkańców, były liczne obszary łąk, pastwisk, bagien i trzęsawisk, niewielkich oczek wodnych i stawów, oraz rzeczek i strumieni, łączących poszczególne akwenty w jeden system wodny. Występowały one głównie na całej powierzchni rynny jezior dolskich, a także w południowej części omawianego terenu, w okolicach wsi Ostrowo, Grodnica, Kunowo i Studzianna – już na powierzchni szerokiej w tym miejscu doliny rzeki Obry (ob. Kanał Obry)²⁰⁶. W szczególności bogactwo tych form fizjograficznych występowało na obszarze samego Dolska i jego najbliższej okolicy, o czym mówią liczne źródła miejskie, kościelne i królewskie od końca XIV i początków XV w., aż po wiek XIX²⁰⁷. Taka sytuacja geomorfologiczna wywarła duży wpływ na ukształtowanie się osady wiejskiej, a następnie miasta lokacyjnego, stanowiąc z jednej strony ważny element, wzmacniający obronę mieszkańców,

²⁰⁴ Por. mapę Wielkopolski w skali 1 : 75000 arkusz Poznań SE, Poznań 1999.

²⁰⁵ S. Miklaszewski, *Gleby ziem polskich*, Warszawa 1912, s. 10; K. Hładyło w i c z, *Zmiany krajobrazu*, s. 65–66. Najlepsze gleby występowały w okolicach Kunowa i Grodnicy, o czym wspominają siedemnastowieczne źródła kapitulne: "grunt na Gonowie wysmienity... także i w Grodnicy" (CP 159 s. 85; 135, s. 25).

²⁰⁶ W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 50.

²⁰⁷ Por. liczne przykłady cytowane przez SHG cz. I, z. 3, passim. O łąkach, pastwiskach i bagnach wokół Dolska wspomina również literatura: Ks. J. Jabczyński, *Rys historyczny miasta Dolska*, Poznań 1857, s. 148; Ks. W. Olszewski, *Obrazek historyczny miasta Dolska*, Poznań 1902. Wydanie jubileuszowe w 90-tą rocznicę pierwszego wydania, Poznań 1992, s. 52.

natomiast z drugiej organizujący rozwój przestrzenny miejscowości i przebieg dróg tranzytowych oraz lokalnych²⁰⁸.

Dolsk wczesnośredniowieczny zajął niewielki obszar na niskim, zalewowym terenie w niecce między jeziorami: Dolskim Wielkim od zachodu (niegdyś Jezioro Banie) i Dolskim Małym od wschodu (niegdyś Jezioro Dolsko), otoczony ze wszystkich stron pagórkami morenowymi, sięgającymi od 80 do 113 m n.p.m.²⁰⁹ Miasto lokacyjne wytyczono w środku ponad kilometrowej długości rynnowo ukształtowanej przełęczy, odciętej od terenów wysoczyznowych na północy i południu, przez obszary łąk, bagien i trzęsawisk²¹⁰. Tutaj właśnie znajdowało się naturalne przejście przez rynnę jezior dolskich, wzdłuż starego szlaku komunikacyjnego, prowadzącego ze Śremu do Gostynia i dalej na południe, stanowiącego jeden z dwóch wariantów drogi poznańsko-wrocławskiej²¹¹. Sytuacja fizjograficzna miasta i jego po-

²⁰⁸ Sytuację miasta w tej dziedzinie doskonale ilustruje przywilej Stefana Batorego z 22 lutego 1585 r., por. Ks. W. Olszewski, tamże, s. 15.

²⁰⁹ S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1935, s. 79; F. Jaśkowski i A. Województwo Poznańskie, s. 103; *Miasta polskie*, t. 2, s. 220. Jezioro Banie ("Ban, Bany, Banie") w źródłach znane jest od 1480 r.; jeszcze w 1637 r. określane było "Banie czyli Dolskie Jezioro", por. SHG cz. I, z. 1, s. 10.

²¹⁰ Por. H. Münch, *Geneza*, ryc. 22 na s. 107; R. Linette, *Dolsk. Studium historyczno-konserwatorskie* (mpis u Woj. Konserwatora Zabytków w Poznaniu), Poznań 1979, s. 18. Oba jeziora dolskie były niegdyś połączone na południe od miasta. Zdaniem J. Jabeżyńskiego (Tenże, *Rys historyczny*, s. 2–3) już w początkach XIV w. usypano groble, która dziś stanowi drogę z miasta na przedmieście gostyńskie (południe). Faktem jest, że zatoka Jeziora Dolskiego Małego jeszcze w połowie XIX w. dochodziła aż do wysokości rynku miejskiego, natomiast z Jeziorem Dolskim Wielkim, połączona była poprzez niewielką rzeczkę (bez nazwy) płynącą przez podmokłe łąki, por. H. Münch, tamże, ryc. 22 (mapa 1 : 25000).

²¹¹ S. Weymann, *Ze studiów*, s. 212 uważa, że główny trakt przed lokacją lewobrzeżnego Poznania (1253 r.) wiódł przez Bnin, Śrem i stąd przez Krzywiń, Poniec, Sarnowę i dalej przez Żmigród do Wrocławia. Drugim wariantem tej drogi "tak samo osadniczo wczesnym" jest, zdaniem autora, szlak biegnący ze Śremu wprost na południe przez Dolsk, Gostyń, Krobię do Żmigrodu. Biorąc jednak pod uwagę warunki terenowe na trasie Żmigród–Poniec–Krzywiń (intensywne zalesienie), jak również fakt, że Krobia była bardziej rozwiniętym ośrodkiem (targ) niż Poniec, można sądzić, iż wcześniejszym i najczęściej używanym połączeniem komunikacyjnym między Wrocławiem i Poznaniem było odgałęzienie wschodnie, przez Krobię, Dolsk i Śrem, por. M. Młynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje*, s. 28 przypis 51. Wbrew autorce uważamy jednak, że początkowo (do XII w.) szlak ten prowadził od Krobi, wzdłuż prawego brzegu rzeki Kani, przez Wymysłowo, Starą Krobię, Podrzeczce, Grabonóg

łożenie topograficzne znalazły odbicie już bardzo wcześnie, w nazwie Dolska, oznaczającego osadę, położoną w dole – czyli na dnie rynny jeziornej²¹². Ze źródeł wynika, że aż do połowy XVIII w. nazwa ta występowała w formie Dolsko, natomiast obecna postać – Dolsk, upowszechniła się dopiero w XIX w.²¹³

Słabe przebadanie archeologiczne okolic Dolska, a zwłaszcza samego miasta, nie pozwala na precyzyjne określenie chronologii oraz charakteru osady, powstałej przed utworzeniem w tym miejscu ośrodka lokacyjnego. Nieco więcej wiadomo o osadnictwie prehistorycznym i wczesnośredniowiecznym ziemi dolskiej, choć zebrany materiał pochodzi niemal wyłącznie z badań powierzchniowych i znalezisk przypadkowych – nie może więc dać pełnego obrazu zasiedlenia tego terytorium w tak odległych czasach. Niemniej można przyjąć, że osadnictwo na tym obszarze pojawiło się już w okresie neolitu (Ostrowieczno, Dzonek); znacznie bogatsze ślady działalności człowieka pochodzą z epoki brązu (Kotowo, Kunowo), a przede wszystkim z różnych kultur epoki żelaza (Lubiatówko, Nochowo, Rusocin)²¹⁴. Liczne luki, istniejące w materiale badawczym, nie można jednak przypisywać wyłącznie archeologom. Nasuwa się raczej wniosek, że ziemie te, leżące między osadnictwem nadwarciańskim od północy, a nadobrzańskim od południa, posiadały znaczne przerwy

i Piaski, a po przekroczeniu rzeki Obry w okolicach Mszczyczyna, kierował się przez Księginki do Dolska, dokąd dochodził od strony południowo-wschodniej, omijając uprzednio szerokim łukiem tereny bagniste. Na taki przebieg szlaku do Dolska wskazują znaleziska importów z okresu larańskiego i rzymskiego aż do wczesnego Średniowiecza, por.: *Dzieje ziemi gostyńskiej*, pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1979, mapki nr 10 i 11. Podobnie wytycza szlak z Krobi do Dolska, A. Wędzki, *Ze studiów*, s. 10 mapa nr 1. Droga z Krobi do Dolska przez Gostyń stała się aktualna dopiero około połowy XIII w., tzn. w związku z ukształtowaniem się w tej miejscowości ośrodka miejskiego.

²¹² Por. J. J a b c z y ń s k i, *Rys historyczny*, s. 2; S. K o z i e r o w s k i, *Badania nazw*, t. 1, s. 139; S. R o s p o n d, *Słownik etymologiczny*, s. 75; Z. i K. Z i e r h o f e r o w i e, *Nazwy miast*, s. 45.

²¹³ SHG cz. I, z. 3, s. 377 (Dolzco – 1136 r., Dolszko – 1293 r., Dolsko – 1310 r., Dolssko – 1513 r.).

²¹⁴ S. K. K o z ł o w s k i, *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa 1972, s. 33 n.; J. K o s t r z e w s k i, *Wielkopolska w pradziejach*, Wyd. 3, Warszawa 1955, s. 31, 84, 86, 121, 148, 171, 200; W. S z a f r a ń s k i, *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 33; W. H e n s e l, *Polska Starożytna*, wyd. III, Wrocław 1988, s. 97.

w zasiedleniu w okresie pradziejowym. Potwierdza to również analiza map osadnictwa wczesnośredniowiecznego (VIII–poł. XI w., fazy C i D), z której już zupełnie wyraźnie wynika istnienie w tym regionie braku ciągłości osadniczej w okresie plemiennym²¹⁵.

Z samego Dolska pochodzi jedynie skarb brązowy, odkryty około 1908 r. w torfowisku na południu miasta, datowany na V okres epoki brązu (tj. lata 800–650 p.n.e.)²¹⁶.

Jego charakter i pochodzenie (import z Pomorza), związane raczej z wymianą handlową, wykluczają absolutnie istnienie tutaj stałego osadnictwa prahistorycznego²¹⁷. Wszystko więc wskazuje na to, że pojawiło się ono na przesmyku międzyjeziornym w Dolsku dopiero w okresie wczesnego średniowiecza. Potwierdzają to częściowo odkrycia z okresu międzywojennego, które jednak do dzisiaj nie zostały zweryfikowane przez archeologów. Najważniejsze z nich, dokonane przypadkowo w ogrodzie przy ulicy Pocztowej, ujawniło pozostałości osady (ceramika), datowanej w dość szerokim przedziale chronologicznym na połowę X do połowy XIII w.²¹⁸. Biorąc pod uwagę fakt, iż stanowisko to znajdowało się w obrębie późniejszego miasta lokacyjnego, przy drodze tranzytowej na południe, można je łączyć z najstarszym okresem zasiedlania niecki międzyjeziornej w Dolsku. Podobną chronologię (poł. X–poł. XI w., faza D), posiadają dwa cmentarzyska szkieletowe: pierwsze ujawnione w żwirowni, w północno-zachodniej części miasta²¹⁹, natomiast drugie w okolicach Dolska, najprawdopodobniej w pobliżu drogi do Śremu, już poza granicami

²¹⁵ Por. Z. H i l c z e r ó w n a, *Dorzecze*, mapy nr 4 i 5; Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i ń s k a, *Stan i potrzeby*, s. 109 ryc. 2, s. 112 ryc. 3 oraz mapa zał. do pracy.

²¹⁶ Skarb dolski, obecnie przechowywany w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, składa się z ośmiu przedmiotów z brązu, prawdopodobnie importowanych z Pomorza. Są to: trzy bransolety, grot oszczepu, dwie siekiery i dwa naszyjniki, por. W. S z a f r a ń s k i, *Skarby brązowe*, s. 139, 161.

²¹⁷ Tamże, s. 42 sugestia autora, wiążąca skarb dolski ze znajdującym się w odległości 12 km na południowy wschód grodem kultury łużyckiej w Godurowie, nie znajduje żadnego uzasadnienia w źródłach archeologicznych.

²¹⁸ Po. S i M, t. I. Poznań 1950, s. 181 określa chronologię stanowiska na poł. XI do poł. XIII w. i średniowiecze (faza E). Natomiast Z. H i l c z e r ó w n a, *Dorzecze*, s. 298–299, tabl. XIV przyjmuje dla odkrycia w Dolsku ramy chronologiczne: poł. X–poł. XIII w. (faza C/D–E), zaś samą osadę umieszcza w fazie D (poł. X–poł. XI w.).

²¹⁹ S i M, t. I, s. 181–182; Z. H i l c z e r ó w n a, tamże, s. 312 tabl. XXII, wyposażenie grobu, składające się z żelaznego grotu oszczepu, wskazuje na pochówek męski.

miasta średniowiecznego²²⁰. Ten niezwykle skromny i dość wieloznaczny materiał archeologiczny posiada w zakresie chronologii osadnictwa mocne wsparcie w dokumencie papieskim z 1136 r. Chodzi o znaną bullę protekcyjną papieża Innocentego II dla arcybiskupa Jakuba ze Żnina, stanowiącą jednocześnie najstarszą wzmiankę źródłową o Dolsku ("Dolzco")²²¹. Z lakonicznego przekazu: *Item villa in Zrem, que Dolzco nuncupatur* wynika, że był on wówczas (zapewne od dłuższego czasu) wsią arcybiskupią, leżącą na obszarze zwanym Śrem ("Zrem"). Nie można więc wykluczyć, że omawiana wieś powstała znacznie wcześniej przed tą datą i należała do pierwotnego uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Przy takim założeniu oraz przy uwzględnieniu chronologii cytowanych materiałów archeologicznych, początki Dolska można cofnąć do około połowy XI w. (faza D)²²².

Znane przekazy źródłowe z XIII i XIV w. nie poświadczają istnienia w Dolsku obiektu grodowego, nie potwierdzają go również dotychczasowe wyniki penetracji archeologicznych na obszarze miasta i najbliższej okolicy²²³. Kwestia ta pojawiła się natomiast w części literatury, zwłaszcza okresu międzywojennego, opierającej się na dość wątpliwej wartości informacji, zamieszczonej na materiale kartograficznym. Otóż na planach z 1840–1841 i 1853 r., na półwyspie Jeziora Dolskiego Małego, zwanym Grodzisko, umieszczono prawdopodobnie

²²⁰ S i M, tamże, s. 181 na inwentarz grobów składało się: 6 kabłączków skroniowych, w tym cztery z drutu brązowego, okutego blaszką srebrną oraz dwa fragmenty brązowe.

²²¹ KDW I nr 7.

²²² O ówczesnej przynależności Dolska do dóbr kościelnych świadczy fakt, iż posiadłości ziemskie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego według bulli z 1136 r. znajdowały się w 12 skupiskach dóbr, od których Dolsk leżał w znacznej odległości. Widocznie nie został jeszcze w tym czasie objęty procesami komasacji, jakie przeszły pozostałe posiadłości Kościoła gnieźnieńskiego, por. J. W a r ę z a k, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w Średniowieczu*, Lwów 1929, s. 2 n.

²²³ Charakterystyczne, że źródła odnotowały w okolicach Dolska szereg nazw topograficznych, pochodzących od tematu "grod"—jak choćby Grodnica (1246 r.) wieś położona 10 km na południowy wschód od Dolska; Grodowo (1243 r.) osada zaginiona w okolicach Dolska; Grodzisko—"okop" w okolicy Żwirowni w Dolsku, por. S. K o z i e r o w s k i, *Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do ujścia, w świetle nazw geograficznych*, "Slavia Occidentalis", t. V, Poznań 1926, s. 113; W. K o w a l e n k o, *Grody*, s. 197.

grodzisko o nieustalonej chronologii i typie²²⁴. Informacji takiej brakuje na wcześniejszym planie miasta z 1796 r. i na wycinku mapy w skali 1:25000, zamieszczonej w pracy H. Müncha²²⁵. Autopsja różnych osób w okresie międzywojennym (1936 r.) oraz po roku 1945 nie potwierdziła istnienia na półwyspie jeziornym osady obronnej²²⁶. Warto dodać, że w literaturze wysuwano również inny punkt, jako domniemane miejsce grodu, a mianowicie wzniesienie nad Jeziorem Dolskim Wielkim, na którym obecnie stoi kościół parafialny pod wezw. św. Michała Archanioła, pochodzący z połowy XV w.²²⁷

Jak już wspomniano wyżej, otoczenie Dolska nie wykazuje śladów intensywnego zasiedlania z wczesnego średniowiecza. Najbliższe, większe obszary takiego osadnictwa znajdują się w okolicach Śremu i Książa, na północy (12–15 km), wokół Krzywina na zachodzie (15 km) oraz Gostynia i Krobi na południu (12–18 km). Jedyny gród stożkowaty z XIV w. odkryto w Lubiatówku, położonym 3 km na północny zachód od Dolska, lecz nie miał on z pewnością nic wspólnego z naszą miejscowością²²⁸. Zachodzi zatem pytanie, czy brak śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego w regionie Dolska ukazuje prawdziwy obraz, czy jest to rezultat słabego przebadania archeologicznego na tym obszarze. Należy zgodzić się z tym, że zasiedlenie

²²⁴ Reprodukcyjne planów zob. *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*, zeszyt 2, oprac. K. G ó r s k a – G o ł a s k a, Warszawa 1968, s. 70. W. H e n s e l (tenże, S i M, t. I, s. 181) uważa istnienie grodziska za prawdopodobne, jednak zwraca uwagę, iż dotychczas nie znaleziono w tym miejscu (półwysp) zabytków z okresu wczesnego średniowiecza.

²²⁵ Por. H. M ü n c h, *Geneza*, tabl. VII i ryc. 2 na s. 107.

²²⁶ J. D y l i k, *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, Poznań 1936, s. 81 (autopsja autora w 1936 r. nie potwierdziła istnienia grodziska). Istnienie grodu na półwyspie jeziornym przyjmowali natomiast: J. J a b c z y Ń s k i, *Rys historyczny*, s. 3 przypis 4; *Mapa grodzisk w Polsce*, pod red. W. A n t o n i e w i c z a i Z. W a r t o ł o w s k i e j, Wrocław 1964, a. 61; J. S z y m c z a k, *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, Łódź 1980, s. 18, 29–30.

²²⁷ Tę dość wątpliwą hipotezę postawił H. M ü n c h (tenże, *Geneza*, s. 59), opierając się na przypuszczeniu J. J a b c z y Ń s k i e g o (tamże, s. 76), jakoby kościół w Dolsku oraz przyległy dom folwarczny zostały wzniesione na specjalnie usypanym wzgórzu, por. na ten temat R. L i n e t t e, *Dolsk*, s. 19 oraz S i M, t. I, s. 180.

²²⁸ Por. Z. K u r n a t o w s k a, A. Ł o s i Ń s k a, *Sprawozdanie z weryfikacji*, s. 82, nr 26; SHG cz. II, z. 4, s. 617 n. Lubiatówko było własnością szlachecką przez całe średniowiecze, natomiast gród stożkowaty nad Jeziorem Lubiatowskim mógł być siedzibą obronną właścicieli.

w tej części Wielkopolski było z pewnością rzadsze, aniżeli w rejonie dolin Warty i Obry. Z drugiej jednak strony trzeba stwierdzić, że było ono z pewnością znacznie gęstsze, aniżeli wskazywałyby na to obecny stan rozpoznania archeologicznego. Argumentem przemawiającym za tą drugą możliwością jest wczesna metryka osady dolskiej, jak również przebieg przez te tereny ważnej trasy komunikacyjnej z Poznania do Wrocławia. Potwierdza ją również fakt, że źródła wspominają cały szereg osad, które do naszych czasów nie dochowały się, natomiast niektóre z nich, jak: Banie, Zaborze, Krupczyn, Kuszewo, Probstowo, Zimnowo, znajdowały się w pobliżu Dolska²²⁹. Toczący się wśród badaczy spór o znaczenie użytego w bulli sformułowania *Item villa in Zrem, que Dolzco nuncupatur*, nie został do chwili obecnej ostatecznie rozstrzygnięty. Coraz bardziej jednak zaczyna przyjmować się pogląd, że terminem *villa in Zrem* nazwano opole śremskie, graniczące od zachodu z opolem krzywińskim²³⁰. Oznaczać to może, że region Dolska należał do osadnictwa nadwarciańskiego (Śrem), aniżeli do obrzańkiego, co sugerowano sporadycznie we wcześniejszej literaturze przedmiotu.

Niezbyt jasno przedstawia się sprawa lokalizacji targu w Dolsku. Sugestie o istnieniu osady targowej w okresie poprzedzającym lokację miasta, nie posiadają potwierdzenia w źródłach²³¹. Gdyby tak było, z pewnością fakt ten zostałby uwidoczniiony w bulli z 1136 r., wyliczającej dochody kościoła w Gnieźnie również z istniejących wówczas targów. Natomiast wzmianka o targu w połowie XIV w. dotyczy przywileju uzyskanego przez Dolsk już w trakcie lokacji miejskiej²³².

²²⁹ K. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu*, s. 65 uważa, że okolice jezior dolskiego, ciszkowskiego i mureckiego były w XIV w. gęściej zasiedlone niż w czasach późniejszych. Por. również S. Janowski, *Zaginione osady w Gostyńskim*, "Przyjaciel Ludu", R. XIV (1988), z. 2, s. 11–15 oraz mapa.

²³⁰ Tak m.in. S. Arnold, *Z dziejów Średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968, s. 267; S. Trąwkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3, s. 48 przypis 140.; T. Lalik, *Stare Miasto*, s. 650 przypis 112; *Dzieje Śremskiego*, pod red. S. Chmielowskiego, Warszawa 1972, s. 22. Za kasztelanię przyjmuje sformułowanie bulli ("in Zrem") m.in. K. Modzelewska, *Organizacja gospodarcza*, s. 98. Ostatnio cofa się początek kasztelanii śremskiej na koniec X lub początek XI w.

²³¹ Do targów przedlokacyjnych zaliczyli Dolsk, m.in. H. Müch, *Geneza*, s. 88–89; *Miasta polskie*, s. 220; R. Linette, *Dolsk*, s. 7.

²³² KDW III nr 1395. Por. K. Buczek, *Targi i miasta*, s. 125.

Sądzić więc należy, że w XII–XIII w. okolice Dolska znajdowały się w zasięgu oddziaływania najstarszych targów w Śremie, Krzywiniu i Krobi, z nich też z pewnością korzystali mieszkańcy całego regionu dolskiego. Pewnym potwierdzeniem tej tezy są wczesne źródła o drogach lokalnych, łączących poszczególne miejscowości z drogami głównymi, kierującymi się do Krobi, Śremska i przez Lubiń do Krzywina²³³. Analiza sieci dróg średniowiecznych pokazuje wyraźnie, że w Dolsku wytworzył się niewielki węzeł komunikacyjny, skąd wybiegały trakty w czterech podstawowych kierunkach. Z tego, co dotychczas powiedziano, Dolsk jawi się jako osada wiejska, powstała około połowy XI w. przy ważnej drodze ze Śląska do Wielkopolski, w opole i kasztelanii śremskiej. Początkowo własność książęca, przed 1136 r. przeszła w posiadanie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Mimo średniej jakości gleb, rolniczy charakter miejscowości nie ulega wątpliwości, choć z pewnością pewną rolę odgrywała tutaj również hodowla bydła i trzody (łąki, bagna) oraz rybołówstwo (jeziora, stawy)²³⁴.

Po roku 1136 Dolsk przeszedł na własność biskupstwa poznańskiego. Dokonało się to zapewne drogą nieznaną bliżej zamiany z arcybiskupstwem gnieźnieńskim, przed rokiem 1257, gdyż właśnie wówczas biskup poznański Bogufał z Czerlejna (1255–1265), przebywając w posiadłości Dolsk (swej?) zatwierdził alienację wsi klasztoru benedyktynów w Lubiniu²³⁵. W kolejnym dokumencie z 1293 r., wyraźnie już mówi się o wsi i dworze biskupim, do którego mieszkańcy wsi Domachowo (biskupie) mają dostarczyć czynsz pieniężny i w zbożu²³⁶. Zdaniem J. Nowackiego, Dolsk mógł przejść na własność bi-

²³³ Zestawienie dróg lokalnych i tranzytowych z lat 1406–1586, zob. SHG cz. I, z. 3, s. 377–378.

²³⁴ Rolniczy charakter Dolska dominował również po lokacji miejskiej w XIV w. i przetrwał do XVIII w., por. W. Sobiesiak, *Rozwój latyfundiów*, s. 49 n.; T. Czwojdrak, *Miasteczka rolnicze w latyfundiach biskupstwa poznańskiego w XVI–XVIII wieku*, *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu*, R. 45: 1969, s. 4 n.

²³⁵ KDW I nr 356 (*domino Boguslao episcopo Posnaniensi in Dolsk...*). O przynależności Dolska do biskupstwa poznańskiego możemy przypuszczać jedynie na podstawie późniejszych źródeł.

²³⁶ KDW VI nr 44. Kolejne wzmianki o Dolsku, jako własności biskupiej, pochodzą m.in. z lat: 1310, 1350, 1359, 1421, 1427, por. SHG cz. I, z. 3, s. 378. Ze względu na niejasną stylizację niektórych sformułowań, dokument z 1283 r. (KDW VI nr 44) uznawany był za fałszyfikat. Nie jest jasne, dlaczego mieszkańcy Domachowa, należą-

skupstwa poznańskiego jeszcze przed rokiem 1231, bowiem od tej daty przechowały się dokumenty, dotyczące majątności ziemskich Kościoła poznańskiego, a żadna transakcja, związana z Dolskiem po tej dacie, nie została w nich odnotowana²³⁷. Jest to możliwe, choć metoda taka zawiera w sobie ryzyko popełnienia błędów podczas próby rekonstrukcji pierwotnego uposażenia Kościoła po jego reformie, dokonanej po połowie XI w.²³⁸ Już w początkach XIII w. zarysowało się wyraźnie niewielkie skupisko majątków biskupstwa wokół Dolska, które w wiekach XIV–XV (podobnie jak w pobliskiej Krobi) przekształcone zostało w silny ośrodek gospodarczy²³⁹. Do końca XIII stulecia Kościół poznański skupił w tym rejonie sześć wsi²⁴⁰, w następnym wieku pomnożył swoje dobra o dziewięć wsi (i młynów)²⁴¹, natomiast w XV w. powiększył je o kolejne dwie wsie²⁴². Znaczna część włości nabyta została przez biskupstwo w drodze zakupu i zamiany, niewielka część w wyniku nie wykupionego przez poprzednich

cego do klucza krobskiego, składali swoje zobowiązania w dworze dolskim, por. uwagi na ten temat w SHG cz. I, z. 3, s. 386.

²³⁷ J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 410–411.

²³⁸ Por. H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. VI, cz. I, s. 353.

²³⁹ L e ś n y, *Najdawniejsza przeszłość*, s. 51.

²⁴⁰ Oprócz Dolska biskupstwo poznańskie pozyskało w XIII następujące wsie: Księginki, przyjęte w drodze zamiany od cystersów w Łądzie (KDW I nr 137); Grodnica, zakupiona przed 1246 r. za 16 grzywien srebra (KDW I nr 254); Mokowo, żreb przyległy do Grodnicy, zakupiony za 5 grzywien srebra i krowę (KDW I nr 366). Brak późniejszych wzmianek oznacza zapewne, że żreb ten został włączony do wsi Gronica; Krupeczyn, osada zanikła, leżała 1 km na północ od Dolska. Biskupstwo przejęło tę osadę zapewne równocześnie z Dolskiem, już jednak przed 1295 r. dokonało jej zamiany za część Lubikowa koło Skwierzyny i 30 grzywien srebra (KDW II nr 730); Ostrowieczno nadane biskupowi przed 1286 r. przez dziedziców wsi (KDW I nr 569), wieś od końca XIV w. była już tylko własnością szlachecką.

²⁴¹ W XIV w. biskupstwo powiększyło klucz dolski o wsie: Brzednia, zakupiona w 1362 r. za 5 grzywien (KDW III nr 1477); Banie wieś położona w pobliżu Dolska, znana jako wieś biskupia w 1350 r. (KDW III nr 1295); Kotowo przejęte w 1365 r. za 50 grzywien zastawu (KDW III nr 1539); Góra przejęta przed 1370 r. (zakup?) (KDW II nr 913); Kunowski Młyn, przejęty po 1370 za zastaw 30 grzywien (KDW III nr 1651); Ostrowski Młyn zwany Gaworek, pozyskany przed 1334 r. (KDW II nr 1128); Młyn na rzece Bukownicy koło wsi Ostrowo, pozyskany przed 1334 r. (KDW II nr 1128); Ostrowo pozyskane przed 1334 r. (KDW II nr 1128); Ostrowieczno Małe, dziś Ostrowieczko – od 1360 r. własność biskupia (KDW III nr 1436).

²⁴² W XV w. do klucza dolskiego przybyły wsie: Kunowo przed 1464 r. i Zaborze przed 1434 (po 1660 r. wieś zaginiona), por. SHG cz. II, z. 4, s. 546; S. K o z i e r o w s k i, *Badania nazw*, t. 2, s. 435; W. S o b i s i a k, *Rozwój latyfundiów*, s. 50.

właścicielei zastawu, a tylko niewielka ilość pochodziła z nadań. Rezultatem prowadzonej działalności gospodarczej i komasacji dóbr wokół omawianej miejscowości, już w XIV w. była ich pełna stabilizacja, pozwalająca na uformowanie się klucza posiadłości ziemskich – z Dolskiem jako centrum, który w połowie tego stulecia podniesiony został do rangi miasta lokacyjnego²⁴³.

Ze źródeł XV-wiecznych i późniejszych wiadomo, że rezydencja biskupia (dwór biskupów i zarządcy) znajdowała się wówczas przy północno-wschodnim brzegu Jeziora Banie (ob. Jezioro Dolskie Wielkie), na zachód od późniejszego miasta. Na przykład, w przekazie z 1456 r. mówi się o izbie "białej niższej" (parter), zwróconej w stronę jeziora, zaś wzmianka z 1476 r. wspomina dom biskupi, położony w stronę winnicy – ta natomiast musiała posiadać południową wystawę na stoku (nasłonecznienie), a więc musiała znajdować się na północnym brzegu jeziora²⁴⁴. Lustracja z 1564 r. wymienia "sadzaweczkę dla chowania ryb" przy dworze oraz obok folwark biskupi z zabudowaniami, ogrodem, młynem i karczmą wjeżdzną²⁴⁵. Jeśli natomiast chodzi o sprawę usytuowania pierwotnego dworu biskupiego na terenie Dolska, to pozostaje ona dotychczas otwarta: w północno-zachodniej części miasta, w pobliżu folwarku czy też w jakimś innym miejscu. Ostateczną odpowiedź na to pytanie mogą dać jedynie badania archeologiczne na obszarze całego miasta i na jego przedmieściach. Zanim to jednak nastąpi, spróbujmy przeanalizować pod tym kątem dostępne źródła pisane, powołując się na analogie wielkopolskie, dotyczące wczesnego osadnictwa wiejskiego. Z cytowanego już dokumentu z 1257 r., podpisanego przez biskupa w Dolsku, w sprawie sprzedaży przez opata lubińskiego Jakuba wsi Krerowo (*coram venerabili patre nostro Boguslao (sic!) episcopo Posnaniensi in Dolsk*) zdaje się wynikać wyraźnie, że biskup Bogufał posiadał swoją siedzi-

²⁴³ W inwentarzu dóbr biskupstwa poznańskiego z 1564 r. do klucza krobskiego zaliczono 12 wsi i młynów, w większości skupionych wokół Dolska.

²⁴⁴ Acta cap., t. 2 nr 1269, 1392.

²⁴⁵ *Visitationes*, s. 289–290. W XVIII w. bp Teodor Czartoryski (1739–1769) wznosił nowy, okazały, murowany dwór, dwie oficyny zwane pawilonami (istnieją do dziś), murowane budynki folwarczne, przy których w tym czasie powstała nowa wieś biskupia Jaskółki, por. J. J a b c z y ń s k i, *Rys historyczny*, s. 190; W. O l s z e w s k i, *Obrazek historyczny*, s. 20–24; KZSz V, z. 25, s. 12. W literaturze niesłusznie identyfikuje się folwark biskupi, powstały w pocz. XVI w. ze wsią Jaskółki.

bę na terenie Dolska²⁴⁶. Podobny wniosek nasuwa się również z kolejnych dokumentów, a mianowicie z 1293 i 1310 r.; w obu tych przekazach wzywa się mieszkańców wsi biskupich Domachowo i Kielczewo do dostarczenia należności pieniężnych i naturaliiów bezpośrednio do dworu w Dolsku²⁴⁷. Inaczej natomiast jest w akcie króla Kazimierza Wielkiego z 1350 r., w którym monarcha zwalnia kmieci i mieszkańców dóbr biskupich od świadczeń tak długo, póki będą oni korzystać również z wolnizny od świadczeń dla biskupa²⁴⁸. Wymienione tam zostały klucze majątkowe: pszczewski, wilczyński, bukowski, wielichowski, zemski, krobski oraz "Bane" (Banie)²⁴⁹. Owe Banie, znane jedynie z kilku wzmianek źródłowych, znajdowało się na południowym brzegu Jeziora Banie (ob. Jezioro Dolskie Wielkie), przy drodze prowadzącej do Lubinia i dalej do Krzywina²⁵⁰. Wieś ta upadła i została włączona do miasta przed 1493 r., gdyż właśnie wówczas występuje jako *Bany alias opidum Dolsko*²⁵¹. W pobliżu wsi, na niewielkim wzgórzu, znajdował się kościół pod wezw. św. Wawrzyńca, który po pewnych zmianach architektonicznych przetrwał do naszych czasów²⁵². Po raz pierwszy kościół ten został wymieniony w źródłach w 1363 r. jako parafialny, lecz zdaniem J. Nowackiego może pochodzić nawet z XI w.²⁵³ Nie przesądzając tak wczesnej metryki kościoła we wsi Banie, należy jednak zgodzić się z autorem, że zarówno kościół, jak również położona wzdłuż brzegu jeziora i drogi lubińskiej osada, należeć mogły do wczesnych nadań na rzecz Kościoła poznańskiego (a może nawet gnieźnieńskiego) i odgrywały pierwszoplanową rolę w okresie przed lokacją miejską w Dolsku.

Wracając ponownie do kwestii lokalizacji pierwotnej rezydencji biskupiej, trzeba przyjąć, że nazwa Banie w dokumencie Kazimierza

²⁴⁶ KDW I nr 356, gdzie błędnie podano imię Bogusław, zamiast Bogufal.

²⁴⁷ KDW VI nr 44; II nr 935 mieszkańcy Kielczewa mogli dostarczać należności również we wsi Góra, gdzie znajdował się zapewne niewielki dwór (dom) zarządcy, który obsługiwał dobra biskupie, położone wokół Śremu i Kościana.

²⁴⁸ KDW III nr 1295. Terminem "districtus" oznaczono klucz dóbr biskupich w Dolsku.

²⁴⁹ Tamże: *videlicet Pczew, Wylczyzna, Buk cum villa adiacenti (Wielka Wieś) Weylychowa, Croba, Bane...*

²⁵⁰ Obecnie stanowi południowo-zachodnie przedmieście Dolska.

²⁵¹ Por. SHG cz. I, z. 1, s. 10.

²⁵² Obecny kościół murowany pochodzi zapewne z 2 poł. XVII w. (1685 r.), KZSz, V, z. 25, s. 8 n.

²⁵³ KDW III nr 1811. Zob. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 411.

Wielkiego oznaczała klucz dolski²⁵⁴. Tę pozorną sprzeczność można wyjaśnić, odwołując się do problematyki kształtowania się nazw miejscowych na obszarach wczesnośredniowiecznych miast przedlokacyjnych. Z dotychczasowych badań jasno wynika, że z reguły wczesne miasta składały się z zespołu osad, objętych tą samą nazwą na znacznym obszarze, na przykład wokół głównej osady lub grodu²⁵⁵. Przykładów takich jednolitych nazw dostarczają nam między innymi: Krobia, Gostyń, Łomża lub Murowana Goślina²⁵⁶. Wydaje się, że podobnie było również w omawianej miejscowości, gdzie wspólną nazwą Dolsk określano już przed XIII w. cały obszar, położony wokół jezior Banie i Dolsko, a wśród nich osadę wiejską, powstałą na niecce jeziornej (miejsce późniejszego miasta) oraz wieś z kościołem parafialnym pod wezw. św. Wawrzyńca, na południowym brzegu Jeziora Banie, przy drodze do Lubinia. Bez poszukiwań archeologicznych nie dowiemy się, czy w skład tego zespołu osadniczego wchodziły jeszcze inne elementy topograficzne, które dziś już nie istnieją lub zostały wchłonięte przez miasto lokacyjne. Przyjmując powyższe założenie, omówione wyżej wzmianki źródłowe z lat 1257, 1293 i 1310 odnosimy do wsi parafialnej (później Banie) – gdzie w XIII i początkach XIV w. mieściła się z pewnością najstarsza rezydencja (dwór) biskupia i centrum zarządu dóbr kościelnych²⁵⁷. W związku z nasileniem się około połowy XIV w. procesów urbanizacyjnych w Dolsku, nastąpiło najprawdopodobniej wyodrębnienie się nazw poszczególnych punktów osadniczych, w rezultacie czego osada z kościołem przejęła nazwę od Jeziora Banie, natomiast wieś położona na niecce międzyjeziornej, w związku z przygotowaniem do lokowania na jej miejscu miasta, utrzymała wiodącą nazwę całego zespołu osadniczego – Dolsk²⁵⁸. Jak długo siedziba klucza pozostała w dotychczasowym miejscu, to jest we wsi Banie, nie sposób powiedzieć z całą

²⁵⁴ Tak przyjmuje m.in. SHG cz. I, z. 3, s. 384.

²⁵⁵ Por. Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa*, s. 104 n., 140 n.; T. Lalić, *Stare Miasto*, s. 650 oraz przypis 112.

²⁵⁶ T. Lalić, tamże, s. 635 ryc. 1; s. 638 ryc. 4; M. Brust, *Początki i rozwój miast w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Welny*, "Roczniki Historyczne", R. 52 (1986), s. 13.

²⁵⁷ W ten sposób lokalizuje pierwotny dwór biskupi, J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji*, s. 140, tj. na wzgórzu Banie, w pobliżu kościoła parafialnego.

²⁵⁸ Z. K. Zierhoferowie, *Nazwy miast*, s. 15, 45.

pewnością. W każdym razie nie było jej już w początkach XV w., co wynika ze wzmianek źródłowych z lat: 1400, 1411, 1414, wymieniających zarządców kluczy (*capitaneus, senior*), wspólnych dla Dolska i Krobi, z siedzibą zapewne w Krobi²⁵⁹. Na istnienie rezydencji biskupiej już w nowym miejscu, na północnym brzegu Jeziora Banie (ob. Jezioro Dolskie Wielkie), może wskazywać przekaz źródłowy z 1418 r., mówiący o mniejszej izbie dworu biskupiego, oraz z lat 1424–1425, wymieniający Pietrasza Golanę ze Środy, rządzącego klucza biskupiego w Dolsku²⁶⁰. O nowym miejscu siedziby zarządu klucza świadczy również informacja z 1427 r. na temat winnicy w Dolsku, która – jak już wspomniano – znajdowała się w pobliżu dworu biskupiego, w północno-zachodniej części miasta²⁶¹. Z dotychczasowych ustaleń wynika więc, że pierwotny dwór (siedziba zarządu klucza) mieścił się we wsi Banie, na południowym brzegu jeziora tej samej nazwy. Począwszy od początków XV w. (a może już wcześniej), do około 1420 r. wspólna siedziba mieściła się w Krobi, natomiast na nowe miejsce w Dolsku została przeniesiona około 1427 r.

Tak więc w pierwszej połowie XIII w. wykształcił się w Dolsku przedlokacyjny zespół osadniczy, składający się przynajmniej z dwóch elementów, a mianowicie: wsi biskupiej z kościołem (później Banie), położonej na południowym brzegu Jeziora Banie i wzdłuż drogi do Lubinia oraz osady powstałej w połowie XI w. na niecce międzyjeziornej. Do zespołu tego należała również ważna przeprawa przez rynnę jezior dolskich, wzdłuż drogi poznańskiej, natomiast funkcjonowanie tutaj punktu obronnego (gród na półwyspie Jeziora Dolsko) kontrolującego przeprawę, pozostaje kwestią otwartą. W okresie przedlokacyjnym mogły również należeć do dolskiego zespołu osadniczego dwie wsie zaginione: Krupczyn, położony około 1 km na północ od obecnego miasta oraz Zaborze, istniejące jeszcze w XVI w. na zachód od Dolska – tworzące najpewniej jego zaplecze rolnicze. Rzeczą interesującą jest fakt, że w tak ukształtowanym kompleksie przedmiejskim wiodącą rolę odgrywała nie wieś położona na niecce i przy drodze tranzytowej, lecz osada Banie, w której utworzo-

²⁵⁹ SHG cz. I, z. 3, s. 384; *Stisz capitaneus in Dolsc et in Krobia* (1400 r.), *Skarbek capitanei tenute Crobensis et Dolsko* (1414 r.).

²⁶⁰ DOL nr 151, 152; SHG, tamże, s. 384.

²⁶¹ SHG, tamże, s. 383–385.

no centrum klucza dóbr biskupich (rezydencja) oraz ośrodek parafialny (kościół św. Wawrzyńca²⁶²).

Od początków XIV w. nastąpił szybki rozwój dóbr biskupich, którego efektem była między innymi komasacja dóbr wokół centrum w Dolsku i sąsiedniej Krobi, gdzie wkrótce utworzono odrębne klucze posiadłości biskupich. W obu tych miejscowościach dojrzały wówczas warunki (gospodarcze, demograficzne, osadnicze), do powołania ośrodków miejskich na prawie niemieckim. W Dolsku nastąpiło to w 1359 r., gdyż właśnie wtedy Kazimierz Wielki zezwolił biskupowi na założenie miasta na prawie średzkim we wsi Dolsk, nadał immunitet ekonomiczny i sądowy oraz ustanowił targ tygodniowy w każdą środę²⁶³. Zgodę monarchy na utworzenie w Dolsku miasta wyjednał biskup poznański Jan Doliwa (1356–1374), kapelan króla Kazimierza, szczególnie dbały o rozwój posiadłości kościelnych w Wielkopolsce. Wbrew dotychczasowej pozycji wsi Banie w zespole przedlokacyjnym, na miejsce nowego miasta wybrano jednak wieś Dolsk, dogodniej położoną w niecce międzyjeziornej, o dużych walorach bezpieczeństwa i przy ważnej zarazem, i ruchliwej wówczas trasie tranzytowej²⁶⁴. Natomiast wieś Banie, z powodu oddalenia od głównej linii komunikacyjnej oraz nękających ją wylewów Jeziora Banie, upadła i została wchłonięta przez miasto Dolsk²⁶⁵.

Dokument lokacyjny nie wspomina o kościele w nowo tworzonej miejscie, wiadomo jednak, że powstał on w trakcie lokacji miasta lub nieco wcześniej, z fundacji biskupstwa poznańskiego i otrzymał wezw. św. Michała²⁶⁶. Wkrótce potem podniesiony został do rangi

²⁶² Kolejny kościół parafialny pod wezw. św. Stanisława znajdował się we wsi Ostrowieczno Małe (ob. Ostrowieczno), położonej 2,5 km na południowy wschód od obecnego Dolska. Pleban Marcin, znany ze źródeł z 1324 r. (KDW II nr 1041).

²⁶³ KDW III nr 1359. Por. J. J a b c z y ń s k i, *Rys historyczny*, s. 56 n.; W. O l s z e w s k i, *Obrazek historyczny*, s. 6 n.

²⁶⁴ Por. R. L i n e t t e, *Dolsk*, s. 7 n.

²⁶⁵ Należy dodać, że trasa do Lubinia i Krzywina, nad którą położona była wieś Banie, straciła w XIV w. znaczenie, stając się mało znaczącą drogą lokalną. W XIII i początkach XIV w., w związku z podniesieniem się wód w jeziorach dolskich, nastąpiło poważne zagrożenie dla istnienia nadbrzeżnie położonej wsi Banie, a nawet dla kościoła św. Wawrzyńca, wzniesionego na niewielkim wzgórzu poza wsią, por. J. J a b c z y ń s k i, tamże, s. 63. W 1493 r. Banie jest już częścią Dolska.

²⁶⁶ Należy odrzucić twierdzenie S. K o z i e r o w s k i e g o (Tenże, *Szematyzm*, s. 79), że kościół w Dolsku powstał już w poł. XI–XIII w. J. N o w a c k i, *Dzieje*

kościół parafialnego, natomiast w 1363 r. włączono do niego kościół parafialny we wsiach Banie i Ostrowieczno Małe (ob. Ostrowieczko), które od tej chwili stały się kościołami filialnymi²⁶⁷. Pierwsi plebani dolscy znani w latach 1385–1389, a kolejni aż do 1531 r.²⁶⁸

Wkrótce po roku 1359 przystąpiono do sprowadzania osadników, organizowania podstawowych instytucji miasta lokacyjnego, rozmierzania działek osadniczych, uporządkowania tras komunikacyjnych, a także do tworzenia planu miejskiego²⁶⁹. Trwało to dłuższy okres czasu, jednak cały proces organizowania nowego miasta lokacyjnego w Dolsku zakończył się powodzeniem. Pierwszego wójta, Radosława z Piechanina, źródła wspominają od 1400 r., a kolejnych aż do wykupu wójtostwa przez biskupa poznańskiego w 1548 r.²⁷⁰ Dość wcześnie musiał ukształtować się samorząd miejski (rada miasta), gdyż począwszy od 1424 r. w źródłach pojawiają się burmistrz i rajcy Dolska²⁷¹. Przestrzeń zajęta przez miasto w czasie lokacji mieściła się w środkowej części niecki, od wschodu i zachodu odciętej przez linię brzegową jezior dolskich, od północy przez podmokłe łąki i bagna, natomiast od południa częściowo przez język Jeziora Dolskiego Małego, wcinający się w podmokły grunt i bagniste łąki, które wypełniały całą przestrzeń w tej części miasta²⁷². Był to teren niezwykle

archidiecezji, s. 140 łączy powstanie kościoła św. Michała z lokacją Dolska. Około 1460 r. biskup Andrzej z Bnina wznosił mury kościoła późnogotycki, konsekrowany rzekomo w 1474 r., KZSz V, z. 25, s. 8.

²⁶⁷ KDW III 1811. Fakt połączenia kościołów w Bani i Ostrowiecznie Małym z kościołem dolskim, dokonane na podstawie ustnego polecenia biskupa Jana Doliwy, został spisany dopiero po dwudziestu latach, tj. w 1383 r., w zakrystii Kościoła katedralnego w Poznaniu. W literaturze błędnie wiąże się to wydarzenie z kościołem w Ostrowiecznie, położonym na wschód od Ostrowieczna Małego, które nigdy nie posiadało kościoła parafialnego, por. na ten temat uwagi G. R u t k o w s k i e j w SHG cz. III, z. 3, s. 509.

²⁶⁸ Por. SHG cz. I, z. 3, s. 382. Parafia dolska w XVI w. liczyła 17 wsi, por. S. K o z i e r o w s k i, *Szematyzm*, s. 79.

²⁶⁹ Niestety, źródła nie przekazały nam nazwiska pierwszego wójta–zasadcy oraz szczegółów, dotyczących tworzenia nowego miasta w pierwszym okresie po wydaniu aktu królewskiego. Nie zachował się również kontrakt lokacyjny, wydany przez biskupa wójtowi (mógł być ustny).

²⁷⁰ *Die ältesten grosspolnischen Grodbücher*, wyd. J. L e k s z y c k i, t. 2, Leipzig 1889, nr 2691.

²⁷¹ KDW V nr 390.

²⁷² Por. H. M ü n c h, *Geneza*, s. 107 ryc. 22 (mapa w skali 1 : 25000).

trudny dla osadnictwa, tworzący pewien zamknięty układ, bez możliwości przestrzennego rozwoju. Temu więc należy przypisać, że bardzo wcześnie miasto wyszło poza swoje pierwotne granice, tworząc nowe tereny dla zasiedlenia na przedmieściach. Pierwsze z nich, przedmieście śremskie, wytworzyło się na północ od miasta, wzdłuż drogi do Śremu (ob. ul. św. Ducha i ul. Śremskie Przedmieście). W podobny sposób powstało na południu przedmieście gostyńskie, ukształtowane w rejonie drogi do Gostynia (ob. ul. Gostyńskie Przedmieście)²⁷³. Również po wchłonięciu przez miasto wsi Banie powstały warunki do zasiedlania wyżej położonych terenów wzdłuż drogi lubińskiej, zwłaszcza w okolicach majątku Podrzekta, powstałego w XIX w. Sam rdzeń miasta lokacyjnego, powstałego na miejscu całkowicie wyburzonej, pierwotnej wsi dolskiej, ukształtowany został jednorazowo, z wyraźnym dostosowaniem do warunków fizjograficznych i przebiegu dróg²⁷⁴. Droga śremska, wchodząca do miasta od strony północno-wschodniej, po przesunięciu o całą szerokość planu miejskiego, wychodziła do Gostynia w południowo-zachodnim punkcie zabudowy (ob. ul. Pocztowa, zwana niegdyś drogą Gostyńską). Z tego miejsca kierowała się również na północ droga lokalna (ob. ul. Pocztowa i Kościelna), w stronę kościoła parafialnego i dalej do Lubiatówka i Melpina. Kościół św. Michała, zgodnie z tradycją wielkopolską, wzniesiono na północno-zachodnim skraju zabudowy miejskiej, jednak z dogodną komunikacją do centrum miasta (ob. ul. Kościelna i Podgórna). Rynek powstał acentrycznie, we wschodniej części zabudowy, opierając się swoim wschodnim bokiem o drogę śremską (ul. św. Ducha). Północny i południowy bloki parcel były nieco szersze od pozostałych, gdyż dochodziły aż do podmokłych łąk²⁷⁵. Ulice powstałe w północnej (ul. Garncarska) i wschodniej (ul. Rybacka) pierzei rynku pełniły funkcje przejść gospodarczych. Jedną z pierwszych inwestycji miejskich było usypanie grobli wzdłuż drogi gostyńskiej, prowadzącej na południe od miasta, przez zabagnione łąki, co poprawiło komunikację drogą tranzytową, jak

²⁷³ Nazwa drogi gostyńskiej oznaczała, że w 2 poł. XIII w. trakt ze Śremu do Dolska i dalej na południe szedł przez Gostyń, a nie jak wcześniej prawym brzegiem Kani, z pominięciem osadnictwa gostyńskiego.

²⁷⁴ H. M ü n c h, *Geneza*, s. 161 odnosi rozplanowanie miasta do wcześniejszego placu targowego, którego w przedlokacyjnym Dolsku z pewnością nie było.

²⁷⁵ Por. K. W e j c h e r t, *Miasteczko polskie*, s. 81.

również dojście do znajdujących się w tej części miasta łąk i pastwisk²⁷⁶.

Najprawdopodobniej w trakcie pierwotnego uposażenia miasto otrzymało 17,5 łanów gruntów ornych, a także łąki i pastwiska, ogrody na przedmieściach, pewną ilość kramów i jatek miejskich, nadto wolność handlu w czasie cotygodniowych targów i dorocznych jarmarków²⁷⁷. Stworzyło to dogodne warunki dla rozwoju rzemiosła, handlu i rolnictwa miejskiego. Nieco później miastu przybyła również łaźnia, szkoła parafialna, młyn konny, a także szpital i kościół św. Ducha, powstały w XV w. u wylotu drogi śremskiej²⁷⁸. Na wyprawę przeciw Krzyżakom w 1458 r. miasto wysłało na swój koszt dziesięciu żołnierzy, co stawiało Dolsk w rzędzie miast średnich (III kategoria) w Wielkopolsce²⁷⁹.

Zakończenie

Niezbyt korzystne warunki przyrodnicze i demograficzne, istniejące na obszarze wielkopolskich dóbr biskupów poznańskich, nie wpłynęły zdecydowanie negatywnie na rozwój miejscowego osadnictwa wiejskiego, jak również na uformowanie się procesów urbanizacyjnych. Można jedynie stwierdzić pewną nierównomierność w rozwoju gospodarczym i osadniczym diecezji poznańskiej, na której terenie wyodrębniły się rejony bardziej zaawansowane gospodarczo – głównie w centralnej, wschodniej i południowo-zachodniej części oraz mniej rozwinięte: w międzyrzeczu Warty i Noteci, w części zachodniej, między osadnictwem lubuskim, a międzyrzeckim oraz na pograniczu z diecezją wrocławską. Początki intensywnego rozwoju gospodarczego w dobrach biskupich miały miejsce od około połowy XIII w. i trwały niemal do końca XIV w. W tym czasie nastąpił znaczny przy-

²⁷⁶ SHG cz. I, z. 3, s. 377; R. Linette, *Dolsk*, s. 10.

²⁷⁷ Uposażenie miasta w 1564 r. cytuje lustracja dóbr biskupich, por. *Visitaciones*, s. 288–289. Nie wiemy jednak, o ile było ono zbieżne z pierwotnym uposażeniem miasta i wójta–zasadźcy, gdyż brak jest kontraktu lokacyjnego. Władysław Jagiello, odnawiając w 1403 r. prawa miejskie dla Dolska (po pożarze w końcu XIV w.) przedniósł targ tygodniowy ze środy na poniedziałek (KDW V nr 28).

²⁷⁸ Por. J. J a b c z y ń s k i, *Rys historyczny*, s. 80, 156; J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji*, s. 411, 655.

²⁷⁹ Kodeks Dyplomatyczny Wielkiej Polski nr 129; M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, *Dzieje miast i mieszczanstwa*, s. 110, 115.

rost ilościowy posiadłości ziemskich, jak również ich komasacja wokół wybranych osad, przekształconych następnie w miasta lokacyjne (Pszczew, Dolsk, Krobia, Słupca, Ślesin). Nie dotyczyło do Śródki i Buku, które zostały przejęte przez Kościół poznański już po lokacjach miejskich, na prawie niemieckim. Jednakże niewątpliwą zasługą biskupów poznańskich było stworzenie odpowiednich warunków, które pozwoliły obu tym miastom na przekształcenie się w XV i XVI w. w prężne ośrodki municypalne. Wszystkie miasta stały się centrami parafialnymi i gospodarczymi, natomiast w pięciu z nich (Pszczew, Dolsk, Krobia, Ślesin, Buk), zlokalizowano siedziby zarządu dóbr kościelnych. Omówione miasta biskupie powstały przy ważnych szlakach komunikacyjnych i handlowych: z Niemiec do Poznania (Pszczew, Buk), ze Śląska do Wielkopolski i dalej na Pomorze (Krobia, Dolsk) oraz z Poznania na Kujawy (Słupca, Ślesin). Jedynie trzy miasta zostały wyposażone w sztuczne obwarowania, wzniesione przez właścicieli (Słupca, Krobia, Buk), natomiast pozostałe zlokalizowano w miejscach z natury obronnych (Ślesin, Dolsk, Pszczew) lub chronionych przez pobliski gród obronny (Śródka, Krobia). Największe zasługi dla rozwoju latyfundium poznańskiego, a głównie dla powstania miast, położyli biskupi: Bogufał z Czerlejna (1255–1265), Jan II Herbicz (1286–1297), Andrzej Zaremba (1297–1318) oraz Jan V Doliwa (1356–1374).

Najwcześnieją lokację miejską, to jest przed połową XIII w., uzyskała Śródka z inicjatywy księżęcej i zapewne przy poparciu biskupa poznańskiego Pawła (1211–1242). W drugiej połowie tego stulecia przekształcono w miasta lokacyjne Pszczew, Słupcę i Buk – ten ostatni z inicjatywy kustosa katedry poznańskiej i przy poparciu biskupa poznańskiego Bogufała lub Jana Herbicza. Krobia uzyskała status miasta najprawdopodobniej w pierwszej ćwierci XIV w., natomiast Dolsk i Ślesin po połowie tego stulecia.

1. Słupcę lokowano na surowym korzeniu, w miejscu położonym w pewnej odległości od dotychczasowego osadnictwa, przy drodze z Wielkopolski na Kujawy. Przed lokacją osada wiejska.

2. Śródka powstała w pobliżu ośrodka księżęcego, na Ostrowie Tumskim, na miejscu wcześniejszej osady targowej.

3. Ślesin założono w rejonie pogranicznym Wielkopolski i Kujaw, w pobliżu komory celnej i przy drodze do Kruszwicy. Pierwotnie wieś książęca.

4. Pszczew powstał w pobliżu ośrodka grodowego z targiem, kościołem i węzłem drogowym. Po upadku zespołu przedlokacyjnego ośrodek osadniczy przeniesiono na zachodni brzeg Jeziora Pszczewskiego, gdzie lokowano miasto. Przed lokacją wieś biskupia z kościołem.

5. Dolsk lokowano na przesmyku międzyjeziornym i przy drodze z Wrocławia do Poznania, w niewielkiej odległości od najstarszego ośrodka osadniczego i rezydencji biskupiej. Pierwotnie osada wiejska i być może komora celna.

6. Krobia powstała w pobliżu dawnego ośrodka kasztelańskiego i późniejszej biskupiej rezydencji obronnej. Przed lokacją osada targowa, położona na północ od nowego miasta.

7. Buk – przed lokacją rozbudowany zespół osadniczy z dworem książęcym, targiem i wsią. Miasto lokacyjne wytyczono na surowym korzeniu, w pobliżu osady przedlokacyjnej.

We wszystkich miastach biskupich rozwijał się handel i rzemiosło, jednak dominującą formą zajęć mieszkańców było rolnictwo. Część z tych miast (Słupca, Buk, Dolsk, Krobia), dzięki dogodnemu położeniu i trosce ze strony kolejnych biskupów rozwijała się pomyślnie, uzyskując w połowie XV w. (1458 r.) status miast drugiej (Słupca) i trzeciej kategorii (Buk, Dolsk, Krobia) w Wielkopolsce. Nie rozwinęły się w większe ośrodki miejskie Ślesin, Pszczew i Śródka, które nie wytrzymały konkurencji z lepiej rozwijającymi się sąsiednimi miastami. W okresie późniejszym miejscowości te utraciły swój miejski charakter i do chwili obecnej istnieją jako osady wiejskie.

The Origins of Towns in the Landed Estates of the Bishops of Poznań in Wielkopolska (13th-14th Century)

Part Two

Summary

Established after the year 1000, the diocese of Poznań embraced the territory of Western and South-Western Wielkopolska proper. Neither their soils nor population density made that stretch of land in any way attractive. The unpromising beginnings did not, however, prove to a serious hindrance to the subsequent population growth and the onset of the urbanization processes. In the estates of the Poznań bishops a phase of intense economic growth began in the middle of the 13th and continued until the end of the following century. The increase in the number of episcopal landed estates round some conveniently situated settlements was followed by the upgrading of the latter into municipal centres (Pszczew, Dolsk, Krobia, Słupca, Ślesin, Śródka, and Buk). In time all of them developed into local trade centres and acquired their own parishes; five of them (Pszczew, Dolsk, Krobia, Ślesin, and Buk) were also administrative centres of the church estates. Situated along the major routes from Wielkopolska to Germany, Pomerania, Kujawy and Silesia, the episcopal towns were in a good position both to add to the volume of long-range and local trade as well as to profit from it. Among the Poznań bishops who pioneered the economic growth of the episcopal *latifundium* and founding of new towns were Bogufał of Czerlejno (1255-1265), Jan II Herbicz (1286-1297), Andrzej Zaremba (1297-1318) and Jan V Doliwa (1356-1374).

Of the seven episcopal towns one was incorporated by the middle of the 13th century (Śródka), three in the second half of the 13th century (Buk, Pszczew and Słupca), and three in the 14th century (Krobia, Dolsk and Ślesin). Some links between the new towns and earlier settlements can be traced in the case of Śródka, Pszczew and Krobia. While Buk was sited not far from the prince's court, the pre-incorporation settlements of Słupca, Ślesin and Dolsk had already had a connection with traffic, markets and toll gates. For their livelihood the residents of those towns depended primarily on farming and to a lesser extent from on trade and manufacturing. Only four of them continued to grow and developed into more important economic centres: Słupca advanced into the second class of Wielkopolska towns in the middle of the 15th century (1458), while Buk, Dolsk and Krobia made their way into Class Three. The remaining local centres never sloughed off their village character; their incorporation charters were later revoked.

Translated by A. Branny